

ШЫН

№ 90
(18052)

2011 чылдың
август 11,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүн эгелээн

Шинтиел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

ШЕРИГ НАЙЫРАЛГА ӨӨРЕТКЕН дээрзин «9 ротаның» автору чугаалаан

Ф. Бондарчук хүндүткелдиң езулалында
Ш. Кара-оол-биле.

«9 рота», «Обитаемый остров» деп киноларны
түртүргөн режиссер Федор Бондарчук Тывага
ыштанып кээп чорааш, Улуг-Хемни дургаар
алдап, тайга-даскыл кезип, Каа-Хемде эрги орус
дүлгелиглерге ужурашып, Кызылда Тиилелге
өлүндө тыва эки турачыларга болгаш интер-
националчы шериглерге тураскаалдарга чечек
алып, езулалды кылган.

Бистиң, дайынчы акы-
ын, сагыш-сеткилинге чоок
истиң республикавыста кээп
аа өөрүп тур бис. Ол Улус-
адылга бажыңыңа силер-
ге ужурашып, сонуургаан
гларыңарга харыылап бээр
Шолбан Валерьевич хүн-
алчыны үдөп чорааш, чыыл-
а дамчыткан.

Федор Сергеевич Бондарчук
мй 9-та Москвага
гир режиссер Сергей Бон-
дари биле актриса Ирина
еваның өг-бүлезинге
нген. Ада-иезиниң ажилы
ок болганы-биле ону
авазы Юлия Николаевна
идип өстүргөн болгаш
чүүлге ынак болурунга
ткен.

Ала дооскан соонда Таман
языңа шериг албанын
п тургаш, кадайы Свет-
иле, ол школачы турда,
ып алыр. 1992 чылда
нген Сергей дээр, 2001
өрүттүнгөн Варвара дээр
лыг. Бир дугаар ойнаан
1986 чылда Сергей Бон-
тун тырттырып турганы
«Годунов». Ачазының ча-
ле ВГИК-ке өөренип кир-
у 1991 чылда дооскан. Эң
үве — ол ачазының ачы-
е эвес, а боду чедиши-
чедип ап шыдаарын

шынзыдары дээрзин ол студент
чылдарында билген.

Айтырыг: Тывада каш дугаар
кээп тур силер?

Харыы: Бир дугаар келгеним
бо. Ынчангаш Шолбан Валерьеви-
чиге чылыг хүлээп алганы дээш
өөрүп четтиргенимни илередип тур
мен.

Билдингир сайгарлыкчы Руслан
Байсаров маңаа төрүттүнгөн хүнүн
демдеглээри-биле чалаарга, бээр
кээр органы эрттирбедим. Келгеш,
магадап ханмадывыс. Барык үш
хонук дургузунда фотоаппаратта-
рывыс салбадывыс. Маңаа хөөре-
диг чугаалар кылыры ажык чок деп
бодай-дыр мен.

Силерниң чаңгыс чер-чурт-
туунар Сергей Шойгу төрөөн
Тывазының дугайында дыка чу-
гаалаар кижиле. Черле кады кээр бис
деп бодап турган мен. Ынчалза-даа
бир дугаар оон чалааны-биле эвес,
а Русланниң чалаалгазы-биле
келгеним бо.

Нацияның дугайында билип
алырда, оон төлээлерин билип
алыр. Сергей Шойгу — тыва нация-
ның дыка көскү төлээзи. Ону
сөөлгү үеде аажок шүгүмчүлөп,
оон аажы-чаңын, бодун алдынарын
көргөш, тывалар ындыг улус-тур
деп көөр. Мен Шойгуну езулуг
маадыр деп көөр мен.

Айтырыг: Хөөмей-биле таны-
жып четтиктиңер бе?

Харыы: Четтикпедим. Бөгүн
таныжар боор мен деп манап тур
мен.

Чоокта чаа Русланче долгаа-
рымга, оон коңгазының орунуга
хөөмей дыңналыр чорду. Ол «Че,
кайы хире-дир» — дээш, мактанып
турганын сактыр-дыр мен. Мээң
телефонумга база ындыг аялга
турар дээрзин мээң манаашкыным
оштал турар.

Айтырыг: Силер каяа-даа
четкен кижиле болгай силер.
Тывада чүү силерге таарышты?

Харыы: Чуртувус дыка улуг.
Ынчангаш онзагай. Тыва кыжын
чыварлыг соогу, чайын изин-биле
онзагай. Дыка чараш бойдус, өске
талада Улуг-Хем чеже-даа чараш
болза, дыка айыылдыг. Каяа-даа
чоруурга, кижилер мээң сетки-
лимге дыка улуг сонургалды
оттурар. Тываның кижилери база
меңээ дыка таарышты.

Айтырыг: Силер актер, режис-
сер боордан аңгыда, ресторан
эзи база болгай силер. Тыва чем-
нерден чүү сеткилерге тааржып,
ресторан менюсүнче кириеринге
төлептиг болду?

Харыы: Хемден ыраваан бол-
ганывыста балык.

Айтырыг: Изиг-хан чиведиңер
бе?

Харыы: Бөгүн болур деп бо-
дай-дыр мен. Хөөмейни-даа, изиг-
ханны-даа бөгүн болур деп манап
тур мен.

Айтырыг: Силерниң планнары-
ңарда кино тырттырыңа со-
нуургалдыг кижилерни деткири
көрдүнүп турар бе?

Харыы: Мен чүгле сонургал-
дыг болур деп чүвени билип шыда-
вас-тыр мен. Бир эвес сонургал
улуг болза, ол албан профессио-
нализмче шилчий бээр. Студен-
тилерни деткип турар мен. «9 ро-
та» деп кинону тырттырыңа 3
студент режиссернуң дузалакчы-
зы болуп ажылдаан. Ам «Ста-
линград» деп кинога киржип
ажылдаары-биле база хөй сту-
дентилер дилег кириген. Бөлүктүн
саны резина эвес-ле болгай, ын-
чалза-даа аныктарны деткири-
биле шыдаар шаам-биле хөйүнү
шилип алыр бис.

Айтырыг: Шериг албаны си-
лерге кандыг салдар чедиргенил?

Харыы: Шериг мени эгин кожа
эш-өөрү дээш харыысалгалыг
болурунга кижизиткен. Оон аң-
гыда саваң, хлеб, чылыг, кургаг
идик... дээн ышкаш чүүлдерни
үнелеп өөрени берген черим —
база шериг. Шериг соонда беш
чыл хире болганда, мени кым-бир
кижи «Ам шериг баар сен бе?»
деп айтырган болза, баар турган
боор мен. Мен шериг албаны
эрттирип тургаш, уставтан дашкаар
чурум үрээшкенин болуп турга-
нын сагынмас-тыр мен.

Айтырыг: Кандыг дыштаныл-
ганы сонургаар силер? Даштыкы
курорттарга бе, азы бойдус-биле
чоок эрттиреринге бе?

Харыы: Мен шуут дыштанып

билбес кижиле чордум. Маңаа үш
хонгаш безин ажилымны сакты
бердим. Мээң кадайым мени ол
дээш бо-ла чемелей бээр кижиле.
Аян-чорукка база ынак эвес мен.

Айтырыг: Үш хүн дургузунда
дыштангаш, Тыва дугайында кино
тырттырар күзел тытып келди бе?

Харыы: Сценарий херек. Ынчан
бодангай. Мында хоорайдан бичи-
ле ырай бээрге, көңүс өске бой-
дус, сактырга-ла, мында ырак эвес-
те далай-даа бар болуп болгу
дег...

Айтырыг: Анаа байдалда силер
аажок эки кеттинер кижиле чордунар.
Кымның ачызыл? Кадайыңарның
бе?

Харыы: Ачамның. Ол аажок
соок кыжын безин кидис идик-даа
кедип алган болза, кончуг чараш
баскан костюмунуң адаанда ак
хөйлең, галстуктуг чоруурун би-
чимден көрүп келдим. Өг-бүлө
кижизидилгезинден боор.

Чогум мен садыг барып хеп
сатпас кижиле болгай мен. Ынчангаш
кадайымның база ачызы боор.
Ийе, ындыг-дыр, кадайымның бол-

Интернационалчы дайынчылар-биле.

гай аан.

Айтырыг: Силер «Чаңгыс дем-
ниг Россия» партияның кижигүнү
болгай силер. Ол силерге чүнү бе-
рип турарыл азы кайы хире ажык-
тыг болуп турарыл?

Харыы: Шүгүмчүлөлдө өске
чүү-даа эвес, ийи чыл бурунгаар
Петербургка мындыг чугааны
дыңнаан мен: «Политиктиг албан-
дужаал чедип алыр дизе, ол
партияже кирип алыры албан эвес
— дээн чүүлү дыңнаан мен. Мен,
бодум хуумда, политиктиг албан-
дужаал сүрбейн турар мен, ын-
чалза-даа партияның төлөвилел-
дерин деткип турар мен. Бир-ле
чедимче чок азы бир-ле тургустуна
берген чидиг айтырыг дээш
шимээн үндүреринге дыка ынак. А
ол-ла үеде партияның кылып
чоруткан ажылдарын тоомча чок
эрттире бээр таварылгаларга
чөпшээрешпес мен. Мен партияже
чонга шаам-биле дузалаарын
күзеп, солун төлөвилелдерни идип
үндүрүп, оларның боттандырыш-
кынын деткири-биле кирген мен.

Айтырыг: Силерниң аватар
мээң ынак артизм чүве. Ол ам
чүнү канчап турарыл?

Харыы: Ол чүгле чөлээш сүр-
бес боордан, чүнү-даа канчап
турар, каяа-даа чеде берген ки-
ришкен турар кижиле. Оон энергия-
зы төнмөс, аажок шимченгир
кижиле.

Айтырыг: Аныктар кумирле-
рин өттүнер болгай. Оон адын,
чуруун көскү черде чурудуп алган
болур. Оон чугаазын өттүнер дээш
янзы-бүрү чүүлдерни өттүңүсээн
кижизинге дөмөйлөштор кылыр.
Силер кандыг чүдүлгелиг силер?

Харыы: Мени кырган-авам
өстүргөн болгаш бичимден пра-
вослав чүдүлгелиг мен.

Айтырыг: Тыва бойдузу-биле,
артистери-биле, спортчулары-биле
болгаш дайынчылары-биле бай
чурт. Мен шериг мергежилдиг ки-
жи болгаш, шериг албаны эрттирип
тургаш, каяа-даа тыва оолдарның
кайы хире шериг эрттирип турарын
сонургаарымга, шупту эки албан
эрттирип турар, эки снайперлер

болгулаар боор чорду. Үе-төөгү-
ден дайынчылары дидими-биле
шылгарал келген. Ынчангаш ырак-
даа барбайн, кино тырттыраарын
өөренип көрээлиңер. Чингис-Хаан
бар (Эдуард Ондар туруп келди),
ам Сүбедейниң ролюнга силерни
чалаксап тур бис. Силерниң арны-
ңар азий хевирлиг чүве-дир.

Харыы: (Каттырар). Шын
чүве.

Леонид Кара-оолдун бо
чугаазының соонда хүндүлүг
аалчывыска Юрий Кара-оол тыва
бөрттү кедиргеш, суй белекти
сунду. Аалчы ону аажок хүндү-
лөп хүлээп алгаш база катап эки,
чылыг хүлээп алганы дээш өөрүп
четтиргенин илеретти.

Айтырыгларның шуптузун
маңаа кирибедим. Чүгле аалчының
амыдыралга хамаарылгазын билип
ап болгу дег чүүлдерни силерге
сонургаттым.

Айлаң ДАРЖАА.

Чингис СААЯНЫҢ тырттыр-
ган чуруктары.

Медээлер ШОЛБАН КАРА-ООЛ КИРИШКЕН

РФ-тиң иштики херектер сайыды Рашид Нургалиевтин даргалаашкыны-биле эрткен Россия Федерациязынга экстремизмге удур демисел талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязының хуралында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол киришкен.

Ол хурал Новосибирск областың Хоойлужудулга хуралының бажынынга болган, аңаа РФ-тиң Президентизиниң СФО-да Бүрүн эргелиг төлээзи Виктор Толоконский болгаш Россияның Федералдыг айыыл чок чорук албанының, ИХЯ-ның, Чингине прокуратураның, Истелге комитетиниң болгаш өске-даа эрге-чагырга органның удуртукчулары киришкен. Аңаа терроризмге болгаш экстремизмге удур демиселдин айтырыгларын сайгарып чугаалашкан.

РФ-ТИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ АТ САЛГАН

Россияның Президентизи Дмитрий Медведев «Россияның болгаш Тываның демнежилгезиниң база Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылын байырлаарының дугайында» Чарлыкка ат салган.

Ол дугайында Кремльдин сайтында кириген документте парлаттыг. 2014 чылда демнежилгениң 100 чылы-биле холбаштыр РФ-тиң субъектилериниң күрүне эрге-чагырга органнынга болгаш тус чер бот-башкарылга органнынга «байырлалды белеткээринге болгаш эрттиреринге киржири» сүмелзэн.

Протекторат тургузар дугайында Чарлыкка император Николай II ат салган чүве-дир. Аңаа чедир Тыва манчы-кыдаттын чагыргазына турган. Тываларның Россияга боттарының эки туразы-биле чоокшулап алганы шериг күжү ажылгап тургаш, протекторат тургузар чаңчылдаан аргадан ылгалдыг болган. Бодунуң камгалалына Тываны алыр дилегни хаанче оон удуртукчулары кириген турган, оларның сорулгазы—чурттакчы чонну камгалап арттыры. Ынчан Тываны Енисей губерниязынга Иркутскиниң генерал-губернатору чагырар кылдыр кириген. Ол үени Тыва биле Россияның чоокшулашкан үези деп санап турар.

«Россияның болгаш Тываның демнежилгезиниң база Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылын байырлаарының дугайында» Чарлыкка ат салганы дээш Тываның хөй националдыг чонунуң өмүнээзинден өөрүп четтиришкенин сөстөрүн илереткен телеграмманы Россияның Президентизи Дмитрий Медведевтин адынче Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чоруткан.

«Август 13-14-те байырлаар деп турарыыс Тыва Арат Республиканың тургустунганының 90 чыл болган юбилейиниң бүдүүзүндө бо дээрге биске кайгамчык белек-тир. Федерацияның эң аныяк субъектизин онзазы-биле көрүп турары, Россияның быжыглаарыне угланган бодамчалыг регион политиказының илерели, Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдээзиниң планнарын күүс-диринче бүгү аргаларны болгаш күштерни моюнээрин биске хүлээндирип турар шийтири кылдыр көрүп турар бис» деп, ол телеграммада чугаалап турар.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

УРУГЛАРНЫҢ АЙЫЫЛ ЧОК ЧОРУУ ХАНДЫРАРЫ-БИЛЕ...

Эрткен неделяда Кызылдың уруглар садтарының чаа өөредилге чылынга белеткелин хынаары-биле тускай комиссия ажылын эгелзэн. Комиссияның кежигүннеринге Кызыл хоорайның мэриниң социал айтырыглар талазы-биле оралакчы Людмила Волгина, Кызыл хоорайның мэриязының өөредилге болгаш аныяктар херектериниң талазы-биле департаментиниң начальнигиниң хүлээлгезин күүседип

неринге таарышпазын Индира Ооржак эскерип, садиктин эргелекчизинге шыңгы сагындырыгны берген. Ол ышкаш садиктериниң хөй кезинде уруглар олурар сандайлары чаңгыс хемчээлдиг, а ужуру болза, уругнуң килиниң, узун дуртунуң аайы-биле сандайларны тускайлаар ужурулуг. №37 уруглар садының хериминиң иштинде шаг-дүптүн эрги, хирлиг матразы чытканын көргөш: «Дүүн мындыг чүве чок турган, кажан

дакчыларның айыыл чок чоруун хандыраары-биле оран-саваны, оон девискээрин ыяк хынаар ужурулуг. Ылаңгыя уругларны дашкаар агаарладырының мурнунда девискээрге ыяп-ла хыналданы чорудар, херим эжиктерин сенчилээр. Ол ышкаш уругларга-даа, ажилдакчыларга-даа каразынчыг чүүлдер дугайында өөредилге хевиринге көргүзүп тайылбырлаары ажыктыг болур. Оон аңгыда телефон столдарында дүрген дуза

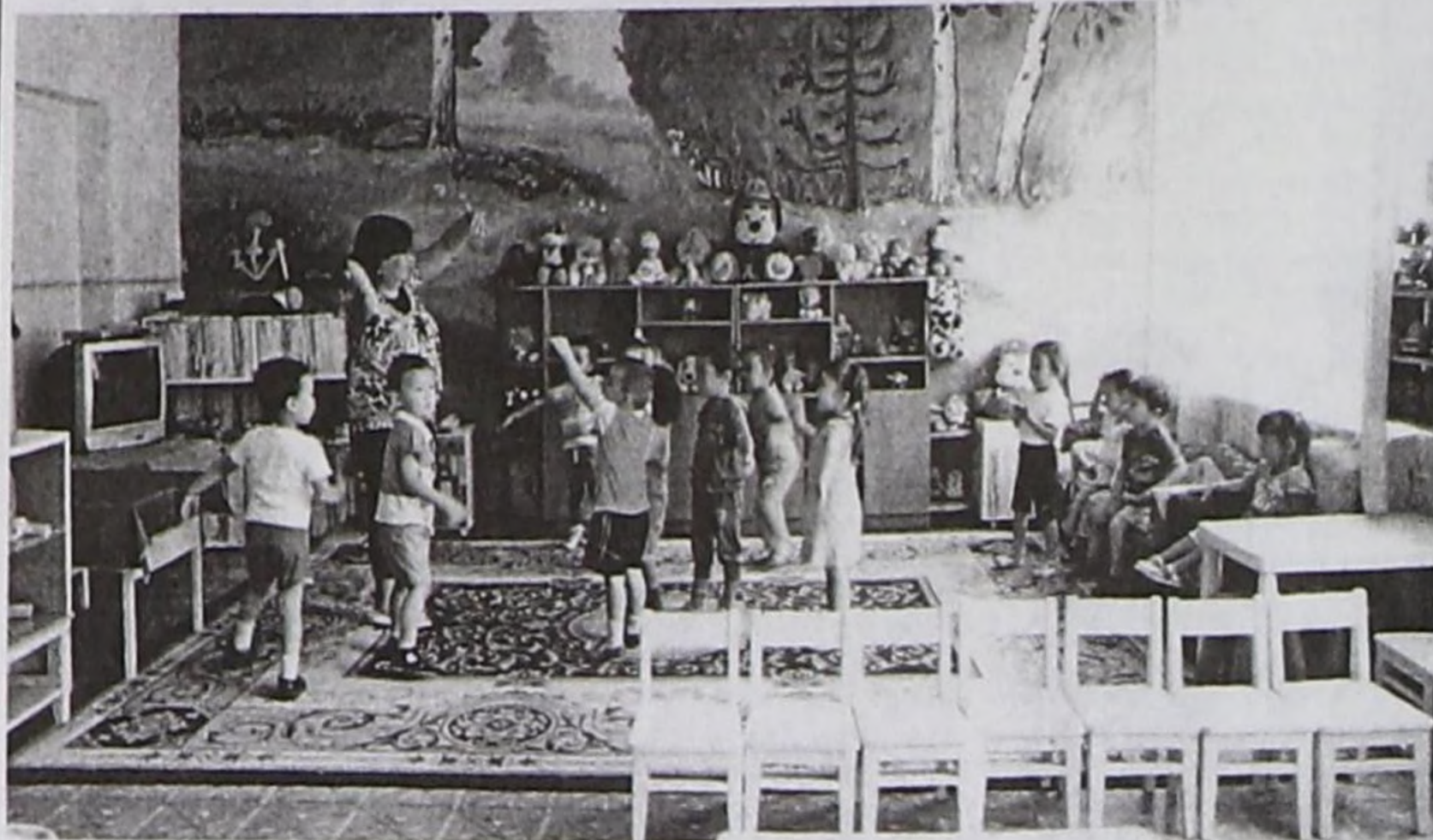
за, чоокку үеде бо бүгүн эдип алырының аргазы болар садтарының девискээр чаагайжыттыг. Бичииның экологтуг кижизидил база чугула кичээнгенин дырып турары өөрүнчүгү аргазы чок. Ол ышкаш айыыл чок чоруунуң дүрү база уругларга чедиң өөредип турар. Чаа ойна болгаш чаштарның шыңгизинге ужуру-дузалыг угаа сайзырадыр оюннарның, спорт дериг-херекселдерин

Садиктерниң оран-саванын он чылдар бурунгаар туткаш, чылдың-на шыңгы гени чорудары чугула. Дүрү айтырыгларның бирээзи чуур машиналарның эргитурары. Оран-саваны ажы кирип тургаш, ук машина саткан. Ам оон бээр 30 чы оларның хуусаазы төнүжирзэн. Чаа хеп чуур машиниң өртээ оранчок аар. ырга талазы-биле алыр дээвири, одалга, электрик зында дээр ышкаш нарыглар демдеглеттинип турганда уруглар садтарын рорга удур тускай прогр ажилдап кылыры эргежок. Оон мурнунда өртке удграмманы ажылдап кылган оон дузазы-биле бо үеде рүм хажыдышкыннары леттинмейн турар.

Кызыл хоорайның м уруглар садтарынче чогуззэнгени салып турар. жуундан садиктерниң мате баазазы чылдан чылче оран. Федералдыг № 83 езугаар өөредилге албан бюджеттиг, автономнуг күрүнениң деп чаа статусту Автономнуг өөредилге алб дээрге-ле, күрүнениң болг иелерниң талазындан дет ап турар уруглар сады-ды казы-биле чугаалаар бол иелер өөредилге албан чер планында кирбейн турар өөредилгениң ачы-дузазы левирин боттары хары Чижээлээрге, кандыг-бир херек таварылгада, күш-логопедия талазы-биле үени тускай аңгылаар дээр.

Чоокку үеде уруглар с автономнуг хевирже шил көрдүнген. Садик эргелриниң чугаалап турар алырга, автономнуг хевир садтарының бурунгаар сайзыраарына канчаар-да ужуру-дузалыг. Ол ада-иеле уругларга-даа, садик ажыларына-даа эптиг, таары байдалды тургузар дээрз жок.

Алдынай БАДЬ
Чингис СААЯНЫҢ тыр
ган чуруктары.

турар Нина Потапова база департаментиниң ажил-агый килдизиниң начальниги Евгений Бузыкаев, Россияның хереклекчилер эргелерин хайгаараар албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң арыг-шевер хайгааралының килдизиниң кол специалист-эксперти Индира Ооржак, Россияның Иштики херектер яамызының Тыва Республика талазы-биле кол эргелелиниң Кызыл хоорайның хайгаарал ажил-чорудулгазының килдизиниң болгаш Россияның Айыыл чок чоруунуң федералдыг албан чериниң Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң төлээлери хамааржыр. Комиссия бодунуң ажылын № 25, 14, 2, 37, 35, 5, 18 уруглар садтарындан эгелзэн. Нитизи-биле хоорайның 29 уруглар садтарына комиссия хыналда ажилдарын чорудар. Ук ажил-херекке кирип, уруглар садтарын кезип, ниити байдалды өөренип көөр буянныг үүле меңээ база таварышкан.

Чамдык садиктер септелге ажилдарын доозупкаш, уругларны хүлээп эгелей берген, а чамдыктары ада-иелериниң дилээ-биле орай хагдыгаш, септелге ажилдарын база орай эгелзэн болду. №2, 35, 5 уруглар садтарының оран-савазының улуг, делгем, чаражын көргөш, аажок магададым. Бичии чаштарга маңнап, шурап, ойнаары дег өөрүшкү кайда боор. Садиктерниң ол чоок-кавыда девискээрлери арыг-силиг, бок төгер тускай үгектерлиг, чечек-чимисти, ногааны болдунары-биле долдур тараан, херим иштин янзы-бүрү чогаадыкчы ажилдарның дузазы-биле дерзэн, уругларга таарымчалыг байдал тургустунган. №35 садиктин девискээринде роза чечектер каракты чылчырыктадып, сагыш-сеткилди ала-чайгаар өөртүп турар, хөнектерни, кроссовка идиктерни, пластик аяк-саваны безин тускай кылгаш, дерип кааны онзагай. №5 уруглар садының оран-савазының дээвириниң чедир кылдырмааны, девискээрин шала херимнээни база аксы ажык люк иштинде ыттын чурттап турары канчап-даа арыг-шевер дүрүм-

тыттып келгени ол?»—деп, садиктин эргелекчизи Оксана Ду-Хуовна Ли пат-ла кайгаан. Та дүнеки үеде кудумчу кезири улус салып каан, та ажилчыннарың кичээнгей чок чоруунуң уржундан уруглар ойнаар элзиз кырынга эпчок байдал тургустунган. Ол ышкаш садиктин хериминиң ынды талазында эзир кижиниң ужул калган чыдары каракка дораан илдиге бээр. Мындыг хевирлиг чүүлдерни болдурбазы-биле чогуур хемчеглерни чорударын комиссия садиктин баштаар черинге дааскан.

Хабаровск крайның уруглар садынга коргунчуг хай-халап болган. Уруглар садының хериминиң иштинге чыткан сумканы даштыгаа ойнап үнүп келген уруглар эскерип каан. Кижизидикчи башкы та каяа турган, уругларның бирээзи бүзүрээчел, кенен сеткили-биле сумка иштинге чыткан бичии хааржакты ажыдыпкан. Ол өйдө частышкын болу берген. Бо болушкун Россияның бүгү чурттакчыларын дүвүретен. Ада-ие ажы-төлүн садикке эккеп, кижизидикчи башкыларның хайгаарап турарына долузу-биле идгээр болгай. Бир эвес кижизидикчи башкы ол кенен чаш төлдү соксадып, сумка дугайында чогуур органнарче дамчыдып, бүгү дүрүмнерни сагаан болза, мындыг хай-халап болбас турганы билдингир. Ол ышкаш ук садикте бичии уруглар ортузунга тайылбыр ажилдарын чорутпайн турганы илден. Сумка, хааржак дээр чижектиг танывазы чүүлдерге кандыг-даа таварылгада дээр болбас, танывазы улус-биле чугаалашпас дээр дүрүмнерни уругларга ыяк өөредири эргежок чугула. Ол дээрге чүгге кижизидикчи башкыларның эвес, ада-иелерниң, угба-акыларның дорт хүлээлгези.

Уруглар садтарында террорга удур тускай булун тургустунган-даа болза, таңныылдарның бодунуң ээлчээр дараазында кижиге хүлээдириниң бетинде оран-саваны долузу-биле хынаанының дугайында тодаргай шагын, минутазын айыткан журнал чок болуп турар. Таңныыл хүнде каш катап уругларның болгаш ажил-

чедирер албан черлериниң телефон дугаарларын айыткан журналдар база чок болуп турар. Бо бүгүнү катап база шыңгы өөренип көрүп, четпестерни чоокку үеде эдип алыры уруглар садтарының эргелекчилеринге сагындырган.

Өрттүн айыыл чок чоруунуң дугайында дүрүмнерни садиктер шуптузу улуг кылдыр, тода азып дерзэн. Ынчалза-даа чамдык садиктерниң оран-савазының ханаларын обой-биле чыпшырып каан. Ол өрттүн айыыл чок чоруунуң дүрүмнерин шыңгы хажыдып турар. Чижээлээрге, №35 уруглар садының оран-савазының бир өрээлиниң ханазын өрттен айыылдыг будук-биле будуп каан болду. А ужуру болза өрттен турум, тускай будук-биле будуур. Ол ышкаш чамдык садиктерниң өртке айыыл тургустунуп келген таварылгада дүвүрел медээзиниң алгызы тода эвес, дыңналыр-дыңналбас. Соңгаларның решеткалары хагдынчак, а дүрүм езугаар ажыдар-хаар решеткалар турар.

Нина Геннадьевна Потапованың чугаалап турары-биле алырга, бо хыналда эрткен уруглар садтарының өөредилге чылынга белеткелин нитизи-биле эки деп санап болур. Кезек черлерде дүрүм хажыдышкыннары тодараттыг-даа бол-

Кызылдың № 11 уруглар садының бичии чаптанчыгбайлары.

ТЫВА
АРАТ
РЕСПУБЛИКА

ТАР-ның 90 чылынга, "Наадым-2011" болгаш Тыва Республиканың хүнүнге тураскааткан байырлал хемчеглериниң ПРОГРАММАЗЫ

Август 12

Тыва Арат Республиканың тургус-
нундан бээр 90 чылынга турас-
кан байырлал хемчеглери. Август 12-
1,00. шакта. Танды кожуун, Кочетов

Чик атлетикага маргылдаалар:
60 м.; 400 м.; 1000 м.; 3000 метр хем-
чарыш;

турган черинден узунун халыырынга;
халыышаан келгеш, узунун халыыры;
спортчу кылаш;
роликтерге чарыш.

Август 12-де 9.00 шакта. Кызыл,
«Совет Тываның 5 чылы» стадион.

Кодээ ажил-агый мал-маганының
зүг делгелге. Август 12-де 9.00-
шактарда. Кызыл кожуун, Тос-Булак.

В харга чедир оолдарның аразынга
и". Август 12-де 13.00 шакта. Кызыл
и, Тос-Булак.

Ча адарының талазы-биле, даш
ер талазы-биле маргылдаалар.
12-де 15.00-18.00 шактарда. Кызыл
и, Тос-Булак. Өглер хоорайжы-
ың ойнаар шөлү.

Алтай Республика биле Тыва Рес-
публ. командаларының аразынга
мбүүнге маргылдаа. Август 12-де
шакта. «Совет Тываның 5 чылы»
стадион.

Республика малчыннарының IV
зи. Август 12-де 18.00 шакта. Кызыл
и, Тос-Булак.

Август 13

Кызыл-сарыг бөмбүк-2011" кудум-
аскетбол маргылдаазы. Август 13-
10 шакта. №5 школаның спорт шөлү
овская, 106); ТывКУ (Ленин
узу, 36); №12 школаның спорт шөлү
зная кудумчузу, 67); ПУ-4 (Салчак
14); ТР-де медколледж.

Кызыл хоорайның хоочуннарының
нга хол бөмбүүнге маргылдаа.
13-те 09.00 шакта. И.Ярыгин

аттыг спорт комплекзи.

10. Өглер хоорайжыгажының байыр-
лыг ажыдышыны. Август 13-те 09.00-
11.30. шактарда. Кызыл кожуун, Тос-
Булак.

11. "Эң эки өг-2011" республика мөө-
рей. Август 13-14-те 09.00 -11.30 шак-
тарда. Кызыл кожуун, Тос-Булак.

12. Аът чарыжының талазы-биле
маргылдаалар. Август 13-те 10.00-12.00
шактарда. Кызыл кожуун, Тос-Булак.

13. "Эң чараш дерилгелиг аът" мөө-
рей. Август 13-те 10.00 -12.00 шактар-
да. Кызыл кожуун, Тос-Булак.

14. Делегейниң көшкүн чоннар хүре-
жиниң талазы-биле делегей чергелиг мар-
гылдаазының ажыдышыны. Август 13-
те 13.00 шакта. Кызыл хоорай. Национал
паркта "Хүреш" стадион.

15. Регионнар аразының "Кызыл - Ку-
рагино - кызыгаар чок найырал" теле-
вилелиниң шугуму-биле уругларга цирк
программазы. Август 13-те 16.00 шакта.
Кызыл кожуун, Тос-Булак.

16. "Мээң чалыы үем.." улуг салгалдың
кижилеринге танцы кержээ. Август 13-
те 17.00 шакта. ТР-ниң культураның
болгаш дыштанылганың Национал
парыгының төл шөлү.

17. Регионнар аразының "Кызыл - Ку-
рагино - кызыгаар чок найырал" теле-
вилелиниң шугуму-биле концерт про-
граммазы. Август 13-те 17.00 шакта.
Кызыл кожуун, Тос-Булак.

18. ТАР-ның 90 чылынга болгаш мал-
чыннарның "Наадымынга" тураскааткан
байырлыг хурал. Байырлал концерти.
Август 13-те 17.00 шакта. Хөгжүм-шии
театры. Кызыл.

19. Танцы болгаш костюмнуң "Эдегей"
театрының концерти Россияның өске ре-
гионнарындан артистерниң киржилге-
биле. Август 13-те 17.30 шакта. Арат
шөлү.

20. "Делегейниң көшкүн чоннар хүре-
жиниң төөгүзү, амгы үези болгаш сайзы-
раар аргалары" «төгериң стол». Август
13-те 18.00 шакта. ТывКУ-нуң күш-
культура болгаш спорт факультетиниң
хуралдаар залы.

21. ТАР-ның 90 чылынга болгаш
малчыннарның байырлалы "Наадым-
2011", Республика хүнүнге тураскааткан
байырлал концерти. Аныяктарга диско-
теска. Август 13-те 19.00 шакта. Кызыл

кожуун, Тос-Булак.

22. Байырлалдың салюду (фейер-
верк). Август 13-те 22.00 шакта. Кызыл
кожуун, Тос-Булак.

Август 14

23. Кызыл хоорайның кудумчуларда
бажыңнар аразында шөлдерниң коман-
даларының аразынга мини-футбол мар-
гылдаазы. Август 14-те 9.00 шакта.
Кызыл, «Совет Тываның 5 чылы» стадион.

24. Кызыл хоорайның хоочуннарының
аразынга хол бөмбүүнге маргылдааның
түңнел оюннары. Август 14-те 09.00 шак.
И.Ярыгин аттыг спорт комплекзи.

25. Кодээ ажил-агый продукциялары-
ның, улустарның уран чогаадылга болгаш
каасталга уран чүүлүнүн барааннарының
"Мастерниң хуулгаазын холдары" деп
ТАР-ның 90 чылынга тураскааткан ярмар-
ка-делгелге. Август 14-те 10.00 шакта.
«Совет Тываның 5 чылы» стадионунуң
чанында эрик кыдынга.

26. ТАР-ның тургустунганындан бээр

90 чылынга, "Наадым-2011" республи-
каның малчыннар байырлалынга, Рес-
публика хүнүнге тураскааткан парад-чыс-
каал. "Байырлалдыг Тыва" байырлал
көргүзүү. Август 14-те 10.00 шакта.
Ленин кудумчузу, Тиелелге шөлүндөн Арат
шөлүнге чедир.

27. Пауэрлифтинг талазы-биле маргыл-
даа. Август 14-те 11.00 шакта. И.Ярыгин
аттыг спорт комплекзи.

28. Тыва хүрештин тулган чемпиону
дээш маргылдаа. Август 14-те 12.00
шакта. "Хүреш" стадиону.

29. Өг хоорайжыгажының байырлыг
хаашкыны. Август 15-те 9.00-10.00
шактарда. Кызыл кожуун,
Тос-Булак.

30. Регионнар аразының
"Кызыл - Курагино - кы-
зыгаар чок найырал" теле-
вилелиниң шугуму-биле уруг-
ларга цирк программазы.
Август 14-те 16.00 шакта.
Орус культура төвү.

31. Танцы болгаш костюм-
нуң "Эдегей" театрының
"Уранхай черниң бурунгу
тоолчургу чугаалары" деп чаа
программазы-биле танышты-
рылга. Август 14-те 17.00
шакта. Хөгжүм-шии

театры.

32. Регионнар аразының "Кызыл -
Курагино - кызыгаар чок найырал" теле-
вилелиниң шугуму-биле концерт про-
граммазы. Август 14-те 19.00 шакта. Орус
культура төвү.

Август 15

33. Кызыл хоорайның кудумчуларда
бажыңнар аразында шөлдерниң коман-
даларының аразынга мини-футбол маргыл-
даазының уланчызы. Август 15-те 09.00
шакта. Кызыл, «Совет Тываның 5 чылы»
стадион.

34. Улустарның уран чогаадылга бол-
гаш ус-шеверлерниң кылганы суй белек
барааннарының "Мастерлер хоорайы" деп
ТАР-ның 90 чылынга тураскааткан садыг-
делгелге. Август 15-те 10.00 шакта.
Арат шөлү.

35. "Кидис байырлалы" II делегей чер-
гелиг фестиваль. Август 15-те 11.00
шакта. Кызыл. Арат шөлү.

36. Тыва Республиканың Культураның
болгаш дыштанылганың национал пары-
гының шаңналы дээш стол теннисинге
маргылдаа. Август 15-те 17.00 шакта. ТР-
ниң Национал парыгы.

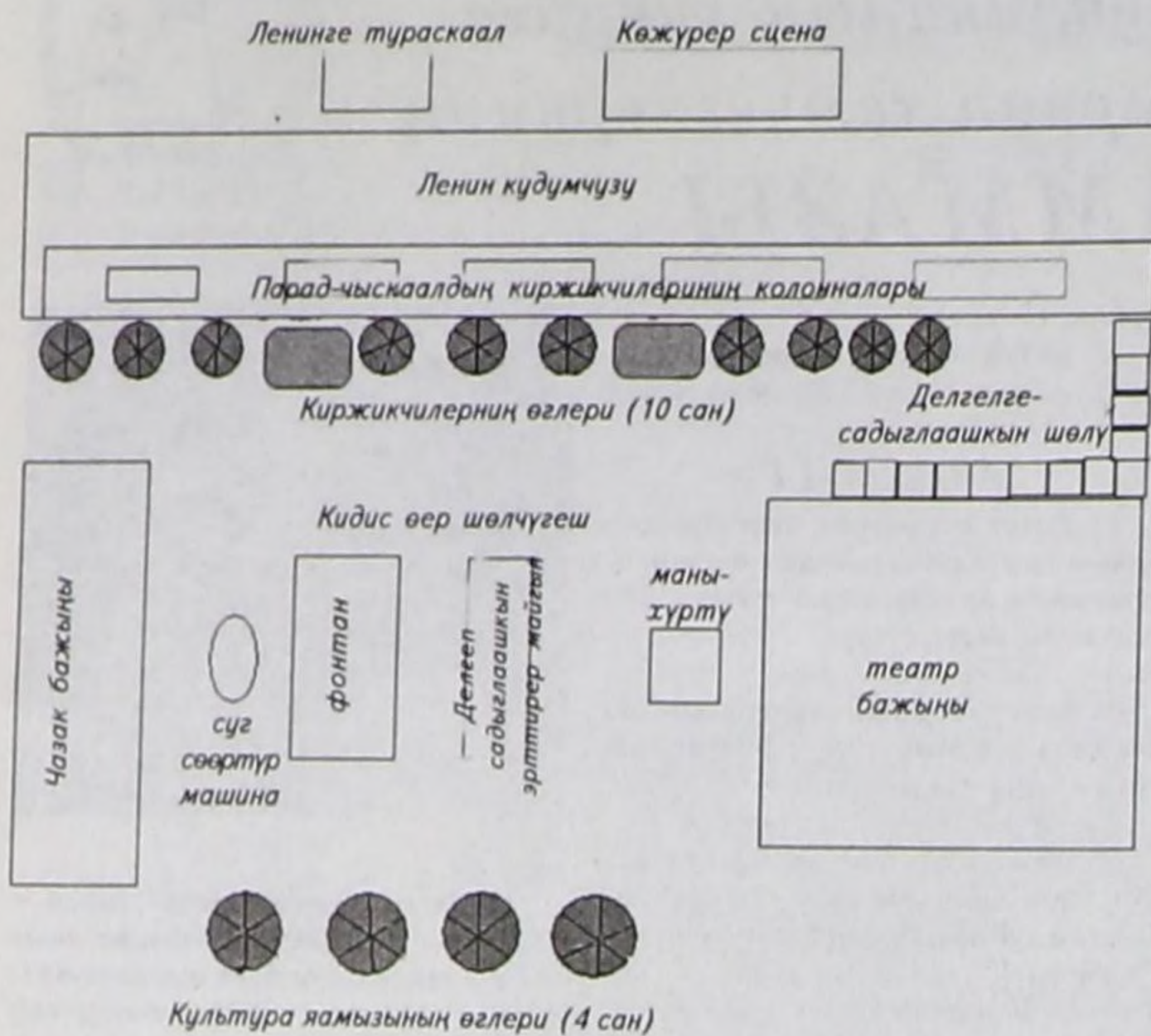
37. "Даңгына-2011" национал мөөрей.
Август 15-те 18.00. шакта. Тываның В.Көк-
оол аттыг хөгжүм-шии театры.

38. "Бурунгаар, Россия" байырлал
концерти. Август 15-те 19.00 шакта.
Арат шөлү.

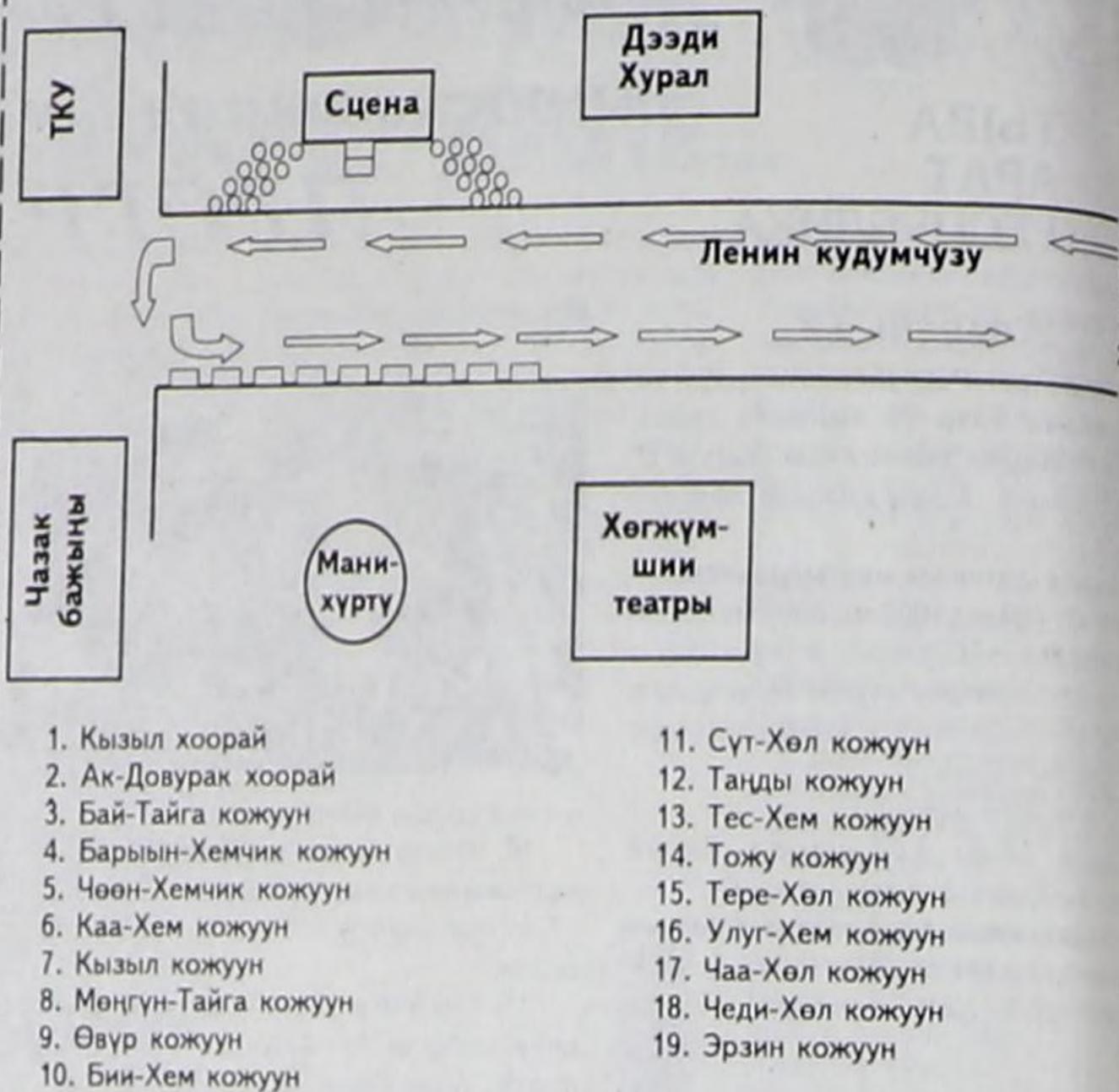
39. Байырлалдың салюду (фейерверк).
Август 15-те 22.00 шак. Улуг-Хем эрии.
"Азия төвү" тураскаал чаны.
(Схемалар 1-кү арында).

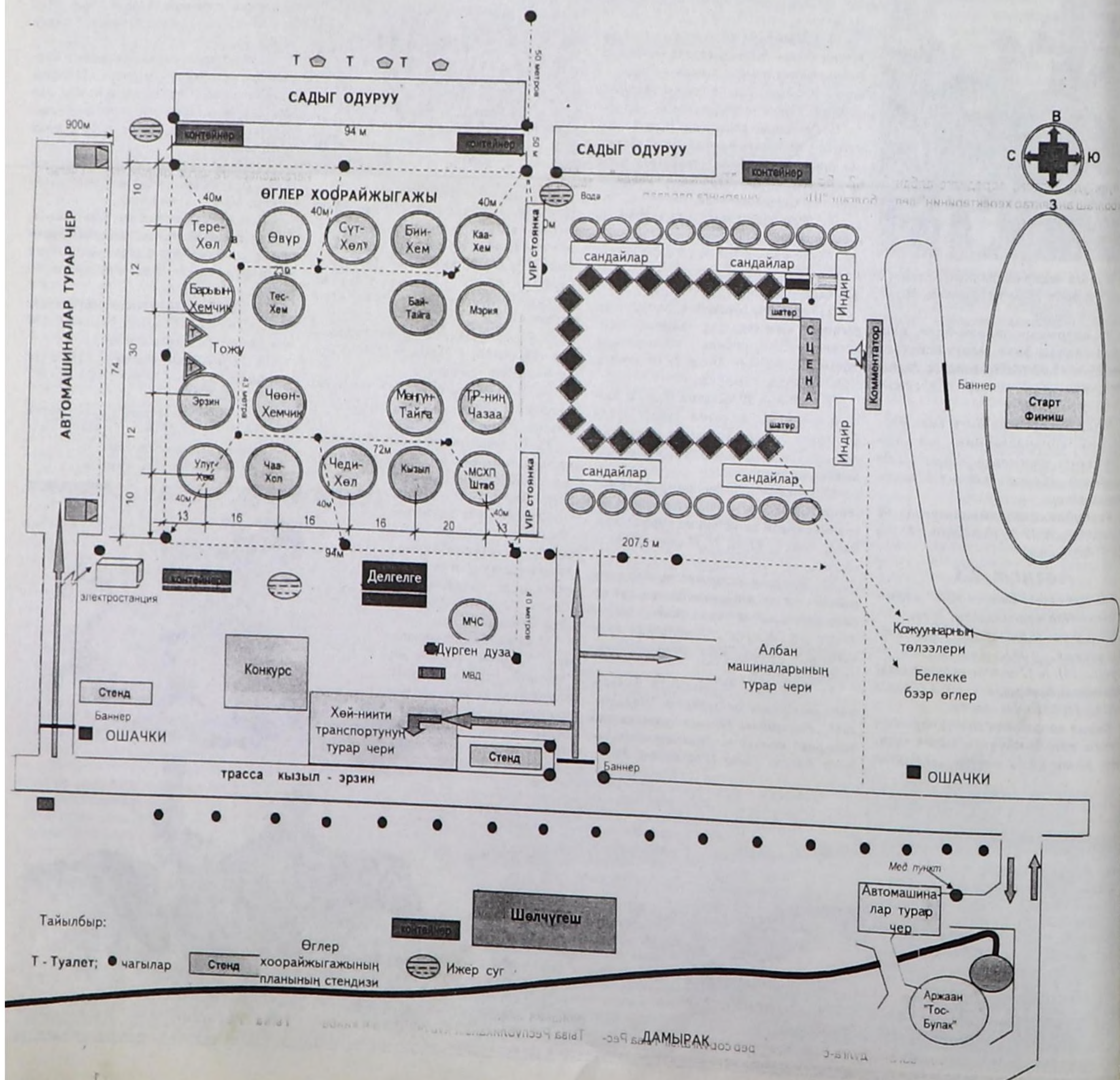
Август 14-15-те Арат шөлүн дериининг схемазы

"Наадым-2011" байырлыг парад-чыскаалдың киржикчилерин чыскаарының чуруму

Өглер хоорайжыгажыңга өглерни тургузарының схемазы

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

а Республиканың Чазаның 2006 чылдың октябрь 18-те
218 доктаалыга өскерилгелер кириеринин дугайында

2011 чылдың март 2 №145 Кызыл хоорай

а Республиканың Чазаның Дарга-
2010 чылдың декабрь 7-де "Тыва Рес-
публ. күүсекчи эрге-чагырга орган-
ның тургузуунун дугайында" №230
пунтуну езугаар Тыва Республиканың
ин доктаадыры болза:

ава Республиканың Чазаның 2006
октябрь 18-те "Тыва Республиканың
ин Даргазының стипендия акшазының
ин тургузарының, аспирантыларның
докторантыларның диссертациязын
арына чарыгдалдарны эгидеринин
да, Тыва Республиканың Чазаның
тыларга болгаш докторантыларга
ияларының болгаш оларның мате-
деткимчезинин өске хевирлеринин
да Дүрүмнү бадылаарының дуга-
№1218 доктаалыга дараазында өске-
ри кириеринин дугайында:

доктаалда:
пунктунда "эртем, өөредилге албан
ның болгаш аныяктар херектеринин"
ерин "өөредилге болгаш эртем" деп
биле солугур";

пунктунда "социал хөгжүлдө айтырыг-
талазы-биле" деп сөстөрни "Чазак-
ның Канцеляриязының социал по-
ы болгаш" деп сөстөр-биле солугур";
ава Республиканың Чазаның Дар-
аспирантыларга болгаш докторан-
стипендияларының болгаш оларның
лдыг деткимчезинин өске-даа хевир-
дугайында Дүрүмге:

дының соонга "1. Ниити дүрүмнер"
ерин немээр;

пунктунда "(докторантурага" деп
(докторантурага) деп сөс-биле

пунктунда "эртем, өөредилге албан
болгаш аныяктар херектеринин" деп
и "өөредилге болгаш эртем" деп
иле солугур";

пунктунда "эртем, өөредилге албан
болгаш аныяктар херектеринин" деп
и "өөредилге болгаш эртем" деп
иле солугур";

д) 6 пунктунда "эртем, өөредилге албан
черлери болгаш аныяктар херектеринин" деп
сөстөрни "өөредилге болгаш эртем" деп
сөстөр-биле солугур";

е) 10 пунктунун бир дугаар абзазының
"республика бюджетинин" деп сөстөрнүн
соонга "Тыва Республиканың" деп сөстөрни
немээр";

ж) 11 пунктунда:
бир дугаар абзацта "Тыва Республи-
каның" деп сөстөрни "Тыва Республиканың,"
деп сөстөр-биле солугур";

ийи дугаар абзацта "эртем, өөредилге
албан черлери болгаш аныяктар херекте-
ринин" деп сөстөрни "өөредилге болгаш
эртем" деп сөстөр-биле солугур";

з) 13 пунктунда "эртем, өөредилге албан
черлери болгаш аныяктар херектеринин" деп
сөстөрни "өөредилге болгаш эртем" деп
сөстөр-биле солугур";

и) 14 пунктуну дараазында эдилге-биле
кириер:

"14. Чаңгыс удаа материалдыг дузаны
алыр эргелиг аспирантылар (докторан-
тылар):

— чединмес болгаш орулгазы эвээш өг-
бүлелерден;

— кызыгаарлаттыг кадыкшылдыг
болгаш инвалид байдалын тургускан
дугайында справкалыг;

— дайынчы чөрүлдээлерге киржи-
турган киржикчилер;

— амыдыралдың берге байдалына
таварышканнар.

Орулгаларның болгаш чарыгдалдарның
сметазының иштинден, ол ышкаш Тыва
Республиканың өөредилге болгаш эртем
сайыдының дужаалы-биле Тыва Республи-
каның Өөредилге болгаш эртем яамызының
коллегиязының шийтпирин бадыткап турар
документилерге үндезилеп, чаңгыс удаа
материалдыг дузаны бээр.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда"
болгаш "Шын" солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Дарга-
зының бирги оралакчызы Ш. ИРГИТ.

10 чылда Тыва Республиканың девискээринге алдын
казып тыварына ниити квотаның үлелгезинче
өскерилгелер кириеринин дугайында

2010 чылдың октябрь 18 №127 Кызыл хоорай

а Республиканың Чазаның док-
ы болза:

ава Республиканың Чазаның 2009
октябрь 9-та бадылаан №501 док-
иле 2010 чылда Тыва Республиканың
эринге алдын казып тыварына
вотаның үлелгезинче дараазында
гелерни кириер:

оржунуң турушта "100" деп саннарны
п саннар-биле, "150" деп саннарны

"210" деп саннар-биле, "220" деп саннарны
"200" деп саннар-биле, "470" деп саннарны
"610" деп саннар-биле, "200" деп саннарны
"15" деп саннар-биле, "670" деп саннарны
"625" деп саннар-биле солугур.

б) "Тере-Хөлдүн" турушта "400" деп
саннарны "410" деп саннар-биле солугур;

в) "Каа-Хемнин" деп турушту дараа-
зында эдилге-биле кириер:

Кемнин	"Тардан Голд" ААН	"Тардан" турар чери	320	7358
	"Восток" ААН	"Кундус" үрелчек сай	50	144
	Кожууннар талазы- биле түңнелде		370	

Республика талазы-биле ниити"
"1292" саннарны "1405" саннар-биле,
"1020" саннар-биле, "200"

ы "15" саннар-биле, "172" саннарны
нар-биле солугур.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда"
болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның
Даргазының бирги оралакчызы С. ТЕН.

а Республиканың Чазаның 2011 чылдың апрель 29-та
37 доктаалыга өскерилгелер кириеринин дугайында

2011 чылдың июль 17 №381 Кызыл хоорай

а Республиканың Чазаның док-
ы болза:

ава Республиканың Чазаның 2011
апрель 29-та

ава Республиканың Чазаның чамдык
дарын күжүн чидирген деп санаа-
дугайында" №287 доктаалы-биле
тыгган Тыва Республиканың Чазан-
танган болгаш актуалдыг эвес апар-
аалдар даңзызының 298 пунктуну
база Тыва Республиканың Чазаның

2010 чылдың март 19-та "2010-2011 чылдарда
Тыва Республиканың девискээринде хөй
квартиралыг бажыңнарның капиталдыг сеп-
телгезин чорударының талазы-биле респуб-
ликаның адресстиг программаны бадылаа-
рының дугайында" №93 доктаалын 2011 чыл-
дың апрель 29-тан эгелеп күштүг деп санаар.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда"
болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Дарга-
зының оралакчызы А. МОНГАЛ.

ава Республиканың Чазаның 2009 чылдың июль 10-да
43 доктаалыга өскерилгелер кириеринин дугайында

2011 чылдың май 16 №314 Кызыл хоорай

а Республиканың нормативтиг эрге-
актыларын федералдыг хоойлужу-

1. Тыва Республиканың Чазаның 2009
чылдың июль 10-да "Тыва Республиканың кү-
рүне чагыының системазының сайзыралының
дугайында" №343 доктаалыга дараазында
өскерилгелерни кириер:

1) доктаалда:

а) 1 пунктунда "күрүне керээлеринин реес-
трин чорудар талазы-биле" деп сөстөрни ап
кааптар;

б) 2 пунктуну күжүн чидирген деп санаар;

в) 3 пунктуну күжүн чидирген деп санаар;

г) 5 пунктуну күжүн чидирген деп санаар;

2) төлээлтирген органның болгаш Тыва
Республиканың күрүне чагыкчыларының
Тыва Республиказының күрүне чагыының
хевирлеттинеринин, кириетинеринин болгаш
күүсеттинеринин адырына кады ажилда-
жылганың ЧУРУМУНГА:

а) 1.3 пунктунда:

үшкү абзацты дараазында эдилге-биле
бижиер:

"күрүне чагыкчылары — күрүне органы
(ооң иштинде күрүне эрге-чагыргазының
органнары), күрүнениң бюджеттиг эвес
фондуларын башкаар органнар, оон ыңай
күрүнениң өнчү-хөреңгизин харыылаар
албан черлери база бараан дужаар, ажил-
дар кылыр, бюджет акша-хөреңгизи-биле
болгаш бюджеттен өске акшаландырыш-
кын үндезиннеринин ачызы-биле ачы-дуза
чедирилгези чорудар федералдыг бюд-
жеттен болгаш Тыва Республиканың бюдже-
динден акша-хөреңги алыкчылары. Өске
чагыкчылар — бараан дужаарына чагыг
кириеринин, ажилдар кылырының, ачы-дуза
чедирилгезинин боттанылгазын чорударда
ону хандыра финансы үндезиннеринден
хамаарылга чок бюджет албан черлери";

бешки абзацты күжүн чидирген деп
санаар;

алдыгы абзацты дараазында эдилге-биле
бижиер:

"чагыг кириеринин дугайында докумен-
тация — конкурстуг документация, күрүне-
биле керээ чарар эрге дээш электронуг хе-
вирде ажык аукцион дугайында докумен-
тация";

чедиги абзацты күжүн чидирген деп
санаар;

тоску абзацты күжүн чидирген деп
санаар;

онгу абзацты дараазында эдилге-биле
бижиер:

"албан-езу сайтызы — Россия Федера-
циязының чагыглар кириеринин дугайында
медээлер турар Интернет четкизинде
zakupki.gov.ru албан-езуунуң сайтызы";

б) 2.1 пунктунда "аукционнуң" деп сөстүн
соонга "электронуг формага" деп сөстөрни
немээр;

в) 2.4 пунктуну дараазында эдилге-биле
бижиер:

"Тыва Республиканың күрүне чагыкчы-
ларының бараан садып алырына, ажилдар
кылырына, Тыва Республиканың херегелли-
ге ачы-дуза чедирилгезинге чагыг-бил-
диришкиннер кириеринин чурумун ажилдап
кылыр болгаш бадылаар, чагыг кириеринин
дугайында документацияны бадылаар";

г) 2.5 пунктунда "албан-езуунуң парлалга
черинге парладыр" деп сөстөрни ап кааптар;

д) 2.8 пунктунда "болгаш төлээлекчи
органы негелдези-биле 10 ажил хүнүнүн
иштинде" деп сөстөрни "болгаш төлээлекчи
органның бадылааны чагыг-билдиришкинни
төлээлекчи органга киригенин соонда 5
ажыл хүнүнүн дургузунда дүрүм хажыдыш-
кыннары болганда" деп сөстөр-биле солугур;

е) 2.10 пунктунда "аукционда" деп сөс-
терни "ажык аукционга электронуг хевир-
ге" деп сөстөр-биле солугур; "конкурс доку-
ментациязына, аукцион дугайында докумен-
тациялар" деп сөстөрни "чагыг кириеринин
дугайында документациялар" деп сөстөр-
биле солугур;

ж) 2.12 пунктунда "ажык аукционнуң
аудиобижилгезин чорудар" деп сөстөрни ап
кааптар;

з) 2.13 пунктуну күжүн чидирген деп
санаар;

и) 2.14 "аукционда" деп сөстөрни "ажык
аукционга электронуг хевирге" деп сөстөр-
биле солугур;

к) 2.15 пунктуну дараазында эдилге-биле
бижиер:

"2.15. Конкуртка киржир дээш билди-
ришкин кириген чагыг кириикчилеринге
Тыва Республиканың күрүне чагыг кири-
ринин талазы-биле төлээлекчи органының

тургусканы күрүне комиссиязының оларның
билдиришкиннерин конкурсче киржиринче
эртирипкенин азы конкурска киржиринге
эртирилге бээринден ойталаанына хамаа-
рыштыр үндүргөн шийтпиринин дугайында
дыңнадыр";

л) 2.16 пунктунда "садыг-саарылга чору-
дары азы өртектөр коттаар чагыгның" деп
сөстөрни "размещения заказа" деп сөстөр-
биле солугур;

м) 2.17 пунктуну күжүн чидирген деп
санаар;

н) 2.18 пунктуну дараазында эдилге-биле
бижиер:

"2.18 Чагыг киригенинин протоколдарын,
ажык конкурска киржиринге кириген бил-
диришкиннерни, коттаарына чагыгларны,
өскерилгелер болгаш тайылбырлар кири-
тинген чагыг кириеринин дугайында доку-
ментациялар, конкурска киржиринин чагыг-
билдиришкиннеринин хавын ажыдып турда
тырттырып каан аудиобижилдени шыг-
жаар";

о) 3.3 пунктуну дараазында эдилге-биле
бижиер:

"Бараан садып алырына, ажилдар кы-
лырына, ачы-дуза чедирилгезинге чагыг-
билдиришкинни долдурар төлээлекчи
орган чагыг-билдиришкинни 10 ажил хүнү-
нүн иштинде садыг-саарылга графигин
тургузарына чедир кириер төлээлекчи
органче чорудар";

п) 3.9 пунктуну дараазында эдилге-биле
бижиер:

"3.9. Чагыг кириеринин дугайында
документацияны ажилдап кылыр база
бадылаар, төлээлекчи органга сайгарып
көөрү-биле бээр. Тыва Республиканың
күрүне контрактзының проектзинин долу
болгаш үндезини, техниктиг нормага дүгжүп
турары дээш Тыва Республиканың күрүне
чагыкчызы харысалгалыг";

р) 3.10 пунктуну дараазында эдилге-биле
бижиер:

"3.10. Чагыкчының чагыг кириеринин
дугайында документациялар тургустунган
негелделеринге чагыг кириикчизинин чагыг
кириеринге билдиришкинни дүгжүп
турарының талазы-биле эксперт түңнелин
үндүрер";

с) 3.11 пунктуну күжүн чидирген деп
санаар;

т) 3.12 пунктуну дараазында эдилге-биле
бижиер:

"3.12. Күрүне контрактзын Россия Феде-
рациязының хоойлузунуң тургускан чурumu
болгаш хуусааы езугаар чагыг кириилде-
зинин түңнели-биле чарар. Күрүне контра-
ктызын чарганындан (ооң өскерилгенин) 3
ажыл хүнүнүн дургузунда база ооң күүсет-
тингенин, соксатканының соонда 3 ажил
хүнүнүн иштинде оларны контракттар даң-
зызынче кириери-биле контракт дугайында
медээлерни албан-езуунуң сайтызын
дамчыштыр Россия Федерациязының
Чазаның тургускан нормативтиг эрге-
хоойлу актыларына долдурар";

у) 3.13, 3.14 пункттарны күжүн чидирген
деп санаар;

ф) 3.17 пунктунда "күрүне чагыының" деп
сөстөрни "күрүне контракттарының
(керээлеринин)" деп сөстөр-биле солугур;

х) 4.1 пунктуну дараазында эдилге-биле
бижиер:

"4.1. Чагыкчыларның, төлээлекчи ор-
ганның чагыг кириеринин дугайында медээзи
албан-езуунуң сайтызына кирбээнде,
комиссияны тургузар дугайында шийтпир
хүлээп алдыгган турар. Комиссияның сос-
тавы болгаш ажил-чорудулгазының чурumu
2005 чылдың июль 21-де "Бараан дужаарын-
га, ажил кылырына, күрүне болгаш мун-
ципалдыг херегелдерге ачы-дуза чедирил-
дгезинге чагыг кириеринин дугайында" №94-
ФХ федералдыг хоойлузунга дүгжүр
ужурлуг";

ц) 4.2 пунктуну күжүн чидирген деп
санаар;

ч) 4.3 пунктунга дараазында домакты
немээр: "Чагыкчылар болгаш төлээлекчи
орган комиссияның составынче күрүне
херегелдеринге чагыг кириеринин талазы-
биле профессионал эде өөредилгени эрткен
азы мергежил квалификациязын бедиткен
кижилерни кириер эргелиг";

2. Бо доктаалды "Тувинская правда"
болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның
Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

МЕРГЕЖИЛИ — МАЛ ЭМЧИЗИ

Солунчунуң ажил-иши узун-кыска, ыргак-дагыр оруктары Тывавыстың кандыг чараш булуңнарынга, кандыг солун кижилеринге чедирип, душтуруп, таныштырбас дээр. Бо удаада ады-сураа ыры-шоорда алдаржаан Балгазында чурттап чоруур Маадыр Самданович Хертек-биле (чурукта) ужуражып чугаалажыр аргалыг болдум. Ооң акызы Александр Самданович Хертек-биле эрги «Шынга» кады ажилдап турган болгаш чугаавыс ала-чайгаар чер-чуртувус Бай-Тайгадан, ооң ажил-иши чонундан эгелээн чүве.

М.С.Хертек ыраккы Бай-Тайганың Кара-Хөл чурттуг. Кара-Каът деп черге Самдан Адыгжыевич Хертектин өг-бүлезинге төрүт-түнген.

Самдан Хертек Сукпак (Тээлиге турган) хүрээзинге өөренип чораан. Колхозтажышкын эгелей бээр, ооң кижигүнүгө кирген баштайгы кара-хөлчүлөргө би-рээзи. Ооң өөнүң ишти Хорлуу Хо-мушкунуң кырган-ачазын ол чер-ниң чону Хылдай-Дарган дээр. Аажок шеве, ус-дарган кижичораан. Дүжөпкеш, кылыр.

Шаанда бир катап Моолдун Улэстайга ус-дарганнарның улуг мөөрейи болган чүве-дир. Аңаа Кара-Хөлдүн Хылдай-Дарган ба-рып киржип чеде берген дээр. Ынчан ол 32 харлыг турган. Мөөрей хүнү-даа келген, даарта дораан болур джи берген. Ол дүне Хыл-дай-Дарган удуп чыда дүш дүжээн. Ол дүжүнде көргөни хөвээр чүүл-дерни дарган кылгаш, шийтекчи-лерге көргүскен. Ооң кылган өөнүң эжини аядып-хаарга, чугааланып турар, дарганнап каан хеги (куш) эдип орав, кайгамчык дарган болган. Мөөрейге ол бирги черни ап, тилеки болгаш, мөңгүн эзер-чүгенниг аскыр аът-биле шаңнаткан. Хамык чон ону үглөп, ус-шевер дарганны сонургап шаг болган. Ооң таалыңының аары-даа кончуг. Чүү барын айтырарга, уштуп келзе-ле, өскөн-төрээн Кара-Хөлүнүн борбак дажы болган дээр. Төвүт улуг лама башкы дарганның ажилын, бодун магадап ханмаан. «Үжөн үш дээр-деңгерлерниң бурганының бо сарыг өртемейже чоруткан оглу-дур сен, оглум. Улуг хөл чанынга чурттаар кижидир сен. Алдын хол-дуг-дур сен. Үжөн үш хар чурт-таар кижидир сен, оон бурганнар сени аппаар-дыр. Чаңгыс оолдуг болур сен, ол оглуң база чаңгыс төлдүг болур» — дээн. Ынчан дар-ган 32 харлыг турганын лама та билген, та билбээн, оозу билдин-мес.

Хылдай-Дарган аалынга чанып келгеш, улус-чону-биле өөрүш-күзүн үлөжип, аас-кежиктиг чоруп турза-даа, ам чаңгыс-ла чыл чырык черге чурттаары арканынга иш-тинде хомудавас аргазы чок бол-ган. Шынап-ла, бир чыл эрткенде, ол чок аларган. Ооң чаңгыс оглу Мага-Шуру (чонда ады Дырык-Дарган) адазының ус-шеверин ол-чаан дозеп алган болган. Демирни көрүнүктөлип турар кылдыр кы-лыптар дарган турган джигир. Ол база-ла чаңгыс төлдүг болган, оозу үстүндө адааным Маадыр Самданович Хертектин авазы Хорлуу Хомушчу ол.

Самдан биле Хорлуу Хертектер беш ажи-төлдүг болган. Улуг оглу Александр (коллегам) Чадаанага каттышкан школаны дооскан. Ооң соонда педучилищени дооскан. Барыын-Хемчик, Бай-Тайга ко-жууннарга хой чылдарда башкы-лаан. Амыдыралының соолгү хүн-неринге чедир «Шын» солунуң Барыын-Хемчик кожуунга тускай корреспондентизи болуп ажил-даан. Аажок толуг-томаанныг,

кижизиг мөзү-бүдүштүг журналист диртип, чонунга мактадып чораан. Төөгү эртемнеринин доктору, чогаалчы М.Б.Кенин-Лопсан — ооң башкызы. Барыын кожууннарже сургакчылаан санында-ла башкы-зы аңаа чедип, ыяап-ла ужуражып чугаалажыр турган.

Александрдан бичиилери Ден-зимаа, Алдын-оол бүгү назыда кө-дээ ажил-агыга ажилдаан. Сен-ден Хертек Мөңгүн-Тайгага ажил-дап-чурттап чораан. Эмнелгеге хой чылдарда санитаркалап ажил-дап турган болгаш, ол каш-даа ие-ниң караан чырыдып, чаш өпө-а-зының хинин кескен. Ынчангаш мөңгүн-тайгажылар ону аажок хүндүлээр турган.

Хертектерниң хеймер оглу Маа-дырны ачазы Алаш бажындан ушкарып бадыргаш, Кула-Аскыр деп черге турган эге школага ээкээр, өөредилге эгелей берген болган. Ынчалза-даа оолду сан са-надып, үжүктөр айтырарга билер, шаа-биле номчуп-бижип шыдаар боорга, башкылар хүлээп алган. 2 класска турда школаны Далсы-Аксинче көжүрө берген. Ол шко-лага кады өөренип турган эжи Лундуп Солун-оол-биле бир-ле хүн кичээлге орда, дааш эвес дааш үнгөн — ухар-хеме-самолет ужу-п келген болган. Оолдар кичээлин-даа утупкаш, үнө-ле халышкан. Шуушкан хой чон-биле деңге кара-маң-биле суур үстүндө шөлге халчып кээп, самолет деп чүвени караа-биле бир-ле дугаар ынчан көргөни Маадыр Самданович таалап, сактып чугаалаар болду.

— Ол эжим ам Россияның бол-гаш Тываның Улустун артизи болганынга дыка чоргаарланып чоруур мен. Кады уран чүүл фес-тивальдарынга киржип шаг болган бис. Мен база ырлаар, танцылаар турдум. Артистеп-даа чоруй баар турган боор мен ийин оң, бир эвес аалывыска мал-маган тарып, каш-даа хонар Ойрот-Турага техникум дооскан мен дээр мал эмчизи кы-рган акый эвес болза. Ол бир катап мээң анай-хураган авамга тутчуп берип, оларым-биле ойнап тура-рымны көргөш, мынча дээн: «Өзүп келгеш, мен ышкаш, мал эмчизи болур сен шүве, оглум». Ын-чангаш-ла боор, Тээлиге сес чыл школазын дооскаш, шупту артис-тээр эвес дээш, Кызылдың көдээ ажил-агы техникумунун ветери-нария салбырынче өөренип киргеним ол. База-ла Тываның Улустун артизи Ширин-оол Хертек бистен ийи хире класс бичи чүве, Кара-Хөлге кады өөренип тур-дувус. Ооң кыштаа ачам сугнуун-дан ырак эвесе, «Өлбөзек кыштаа дээр» — деп, үжилерин ол чор-гаарал-биле сактып орду.

Көдээ ажил-агы техникумунче киреринин экзаменери-даа дыка шыңгыы болган. Аът мунуп билбес кижиле семээн-даа херээ чок. Ынчангаш эгезинде кады өөренип киргени 45 кижиден чүгле 15 кижидоозуп үнгеннер.

Эрзин кожуунуң Нарынга 3-кү курс соонда, өөредилге прак-тиказы эртирип чоруп турда, Тока дарга чедип келген. Соңгулдалар

бүдүүзү турган болгаш, дарга чон-биле ужуражылгалар эртирип чоруп турган үези. Суурнуң бүгү чурттакчыларындан аңгыда, кызы-гааржылар база кезээ клубка чыгып келген.

— Тока дарга ынчан алды Ленин орденниг чорду. Орустап, тывалап, моолдап чугаалап турда, мырыңай амыр. Ынчан Цырендоржиев деп бурят эмчи-биле кады ажилдап турдум. Нарын чону ынчан безин тывалаар эвес, моолдааш турар-лар. Биске келгеш, Тока дарга

байдалды айтырып чугаалашкаш: «Улаштыр өөренир сен, көрдүң бе, дээди эртемниг мал эмчилери биске чугула херек» — дээн. Ооң соонда база Тока дарга-биле ужуражы бээр мен деп ынчан дүжүмде-даа чок-дидир. Ооң ужуру мындыг чүве-дир.

Техникумну дооскан чылын Маадыр Хертек Омскиниң ветери-нария институтунче өөренип кир-ген. М.С. Хертек-биле кады ол чылын 47 аңгы нацияның 250 оол-дар, кыстары ол институтче өө-ренип кирер аас-кежиктиг болган. Оларның аразында Бай-Тайгадан чаңгыс чер-чурттуглары Владимир Салчак биле Шыдыраа Хертек бар болган.

5-ки курска өөренип тургаш, өөредилге практиказы эртери-биле төрөөн Тывазынга кээрге, ону Тожуе улуг мал эмчизиниң ора-лакчызы кылдыр чорудупкан. Институтка иви болгаш мал ажил-агы деп немелде курстарны база өөренип эрткен болгаш ол дыка өөрөөн. Тожуга эмчилер, мал эмчилери, культура ажилдакчы-лары — шупту катчып алгаш, иви-жилерниң турлагларын кезип, ай-айы-биле чоруптар турган үези база бар.

Ол улуг хүндүткелдиг, ат-су-раглыг институтту тулган демдек-тер-биле дооскаш, Тывазынче өске эш-өөрү-биле кады хүндүлел бижикиг чанып келгеннер. Дээди эртем четкен доозукчуларны кө-дээ ажил-агы сайыды, обкомнуң көдээ ажил-агы килдизиниң эрге-лекчизи Конгар дарга (Хургүлек Байыскаланованың өөнүң ишти) база Тока дарга боду хүлээп алган.

Хүлээп алышкын соонда Тока даргага Маадыр Хертек чугаа-лаан: «Силерниң чугаалааныңар езугаар дээди эртемни чедип ал-гаш келдим, дарга» — дээш, техни-кум сургуулу тургаш, Эрзинге практика үезинде ужурашканын чугаалаан. Тока дарга ону аажок мактап, хол тудуп, байыр чедирген. Ол аразында Маадыр Хертек Тока дарганың «Здравствуй, Москва!» деп номунга холунуң үжүүн салды-ра тыртып алган. Ол хой доозук-чуларның аразында Маадыр Хертекти башкылары аажок мактап турарын өөренип көргөн-не боор, чаа «Ветпомощь» деп каан автомашинаны бергеш, Эрзинниң

улуг мал эмчизи кылдыр чоруткан.

Маадыр Самданович ужура-жып душканы онзагай, ат-алдар-лыг, ховар кижилериниң холунуң үжүүн чыып чаңчыккан кижиде. Делегейниң дириг эртинези, төөгү эртемнеринин доктору, чогаалчы М.Б.Кенин-Лопсан аңаа бодунуң бижээни «Буян-Бадыр-гы» деп номун бээрде, мынча деп бижээн болду: «Кара-Хөлдүн алдарлыг оглу, эргим чаңгыс чер-чурттуум, бедик культураның кижизи М.С.Хертекке чүрээмниң ханызындан. 2003 чыл. Июль 9.».

Оон аңгыда ат-сураглыг журна-лист, чогаалчы Светлана Влади-мировна Козлованың болгаш өс-келериниң-даа ат салгаш бижээни чылыг-чымчак сөстөрлиг номна-рын ол камнап, номчуп чоруур. Бажыңында библиотекасы шуут кайгамчык. Ылаңгыя ветеринарияга хамаарышкан ындыг бай литера-тура Тывада кымда-даа чок деп болур.

Эрзинге культура ажилдак-чызы Фаина Михайловна-биле таныжып ап, өг-бүлө туткан. Олар-ны бадыланыштырган кижичи — бүгү Тывага билдингир, ол дээрге эки турачы фронтучу Галина Дон-митовна Доваадор-дур. Ынчан ол Эрзинге көдээ Совет даргалап турган.

Эрзинге каш чыл ажилдааны-ның соонда Хертектерниң өг-бүлезин Мөңгүн-Тайгаже чалаан. Ырак-узак кожуун көдээ ажил-агы талазы-биле дээди эртемниг специалист чок бергедеп турарын ынчан аңаа партия райкомнуң бирги секретары турган Партизан Түлүшович Дамба-Хуурак тайыл-бырлап, кээп ажилдаарын дилээш, чап-чаа улуг чүк машиназын чо-рудупкан. Өг-бүлөзи ындыг ырак черже чоруп шыдавас аларган. Маадыр Самданович боттаңнаар ужурга таварышкан. Эрзинчилер Тарлашкынга чедир ону үдеп, ыры-шоорлуг байырлап кааннар. Мөңгүн-Тайгага келгеш, арга-дур-жулгалыг удуртукчу кадрларны өөредип, арга-дуржулгазын дам-чыдып, хамык документ, теле-вилел-программаларны тургускаш, ажилды шуудадып каан. «Чаш уруглуг кижидир мен, өг-бүлөм бо ырак черже кээп шыдавас, ажил-ишти шуудадып, кадрларны четчелеп кагдым» — деп тайылбыр-лап тургаш, Маадыр Самданович дедир өг-бүлезинче чанып келген.

Өөредип каан башкыларының изин истеп, М.С. Хертек башкы-лаашкын ажилынга база үлүг-хуузу каткан. Балгазының про-фессионал-техниктиг училищезинге 1976—1977 чылдарда ветеринария талазы-биле курсту бүдүн рес-публикадан чыгаш, бир чыл дур-гузунда өөртөкеш, доостурган. Ынчан ол «Эң тергийн башкы» атка төлөптиг болган.

Танды райкомунуң пленум ке-жигүнү турда, ону «Россия» сов-хозунуң парторугунга томуйлаан. Владимировкага 5 чыл ажилдаан. Районнуң Улусчу контроль дар-газының оралакчызынга томуйлап каарга, Бай-Хаакче кожер ужурга таварышканнар. Фаина Михай-ловна Культура бажыңының ди-ректорунга ажилдай берген. Ко-жуунга ынчан улусчу контрольдун 157 пунктуларын ажиткаш, шыңгыы ажилды чорудуп, М.С.Хертек кадрлар-биле ажилдаар байлак арга-дуржулгалыгын көргүскен.

Ол үелерде совхозтарның ажил-агылары аажок бай-шы-далдыг турган. Чер ажил-агылыг «Межегей» совхозтуң сүт-бараан фермалары безин 4. Шээр-бода мал ажил-агылары дыка эки көр-гүзүлгө чедип ап турган. Бир чылын хой мал кодурулап эгелээн.

1988 чылдың май пленум ажил-агының специали-кодээже үнеринче кыйгыр Хертек дорт мергежил эмчизи кижичи болганын, орган херээм чүү боор джегейже ону чорударын кыска үениң дургузунда эвилелдеп тургаш, мал үзе эмнээр аргалыг болга

Самданнар чаңгыс Салим школачы тургаш өөредилгези, бижыг сагыл му-биле ылгалып, башкы мактадып эгелээн. Ном-рынга ол дыка ынак. Спорт ла чарылбас өнүү. Пионер Украинаның Черкасск обл Камерево хоорайынга эрткен Бүгү-эвилелдин пи-следунга ол киржип чора Аркадий Гайдарның 80 юбилейинге тураскаадып ген. Ол байырлалды ал чогаалчының оглу Тимур ажитканын, ооң найыра чуртка шынчы чорук дугай-гаалаан сөстери оолдун си-га мөңгөде арктаны чугаажы чылда комсомолчу Салим Кара-Далайга дыштангаш Ол чорааш Москвага олимп болгаш Владимир Высо хөөржүдүп чоруп турга херечизи болган.

Бурятияның көдээ ажи-институдунга өөренип тур шериг албанчыны кыйгыр ген. Шериг соонда ол ИХ мунга ажилдай берген. К мергежилин бот-өөредил чедип алган. Улуг лейтена-гаш, Бай-Хаактан орус э кады Чечен Республикаже Т ИХЯ-ның мурнундан сур лааш келген. Бир чыл ишт аңаа чүнү көрбээн дээ өөрлерин-даа оскунган, да дарызыг чыдының ажи билген.

Курлавырда подполк «Милицияның тергийн» медальдың эдилекчизи Хертек ам өг-бүлелиг, ий төлдүг. Амыр-тайбың а кирген.

Ачазы М.С.Хертек оглу-наарланып чорууру чугаажы бодунуң партия-совет болг дээ Совет даргалап ажил-раан чылдарында шаңт орден-медальдары хөрөк деп болур. «Партияга а ыязы дээш», Улуг Тиеле 65 чылы, «Совет чепсекти терниң 90 чылы» дизе-ле, бүрү юбилейлиг медальдар жок. Бүгү назыда көдээни зыралы дээш ажилдап дээди эртемниг мал эмчи-ажилчы орден-медаль чыдып калганы хомуданчыг аргажок. «ТР-ниң алд ажилдакчызы» атче ону деп турар сураан дыңнааш, ордум. Документилер ша кирген, белен чыдар дэ дыңнаан мен. Тываның баш дээди эртемниг мал эмчиле бирээзи М.С.Хертек аңаа талазы-биле төлөптиг.

Светлана БАЛ

Чурукту өг-бүлениң ар-ден алган.

УЛУГ-АҢЧЫ — ТЫВА МААДЫР

Барымдаалыг тоожу

чызы. Эгези №85, 88, 89 «Шында»).

ыттангаш, Хөндөргейни оруктун кедээзи-биле штап чорааш, Шивээге шивис. Аъттарны баглап азыни куду үңгеп чедип. Ак солааннарның турар ийи өг көстүп келди. Чыл-ырыкчы, Тогдук Мээрэн ириштир чээрби ажыг эже партизаннар база удаа дег, хенертен хал-лааннар үнүп-кирип, кып турда-ла, Хенче-боозу эдер билек-ле, ир боолажып эгелээн каш шак хире боолажып ак солааннар дезип чо-он база-ла он ажыг лан-ш ок-чемзек чытканын бис. Черде хан төгүлгени дар. Бистиң тала иенди

мен партизан шимчээш-иржикчи боорда, элээр-ган болгай мен. Аңаа м дугайты кандыг чугаа-р. Хенче-Кара команди-р-хөлүн хайгаарал, оон оруп турганын мээң деп санаар мен. Дүш-түннүрде тулчушкун-ег эрес, аваангыр, сагын-ш чок, дидим чаңылга-а, дайын дооступ, арат эрге-шөлээлиг апаарга, и аңчы болурун бодап н.

ын Хандагайты Өвүрүнүн эр көжүп киргеш, кожа алган. Хандырылга; дет-рынга бергелер тавар-р деп чүвени бодааш, ар база чон аразынче ен. Оларның чоокшулап е чон амырап, сеткил-ган. Ынчалза-даа каш ит ламалар, феодалдар, разында Донгак Опанай ы база Бедик-Хелин, иң кызыгы эрге-ажыын партизаннарның чон-биле келгенинге таарзынмаан ы-биле илереди: "Ма-болзуңарза, силерниң

биле бак чүве болур, көрүңер. Силерже хал-н ак солааннар бисче олгай" — дижип турар енче-Караның хөй кижичүве чугаалаанын ол эң баштай дыңнаан мен. Ыйыл шерии чондан ырак оржок. Бис болза чон илерни ак солааннардан дээш таңныылдап турар бис. Чамдык кижилер он ырап чорунар дээр-ар болза, ат болганы ол-рүңер даан, чүвениң иң нарыны кайы хире-

Караның чугаазын дың-ла, чон үрүңейип үнген. Ыйыл шерии маңа тур-птын-чакпазы дег чонун-ырлыр. Боларның авыра-анчап сагыш амыр ора-чок хой дег апаар бис-рген.

и шийтирлиг сөзүндөн арны ырадыр деп турган илерниң аксы хак дээр...нда бир дүне Торгалыг-луг-Хем партизаннары-лзаалыг кайгал Долаан-пгы шериг тоннуг, кызыл-лыг бөрттүг ийи орус-е кады Хенче-Карага-ш, дораан эеп чоруй-а. Таңныыл шерии деп-ан шериглерге ол ийи-изаннар деп ат берген, ш-ле партизан шериглер

деп адап турар болу бергени ол ийин. Оон соонда Хенче-Кара биске чугула чагыг берген:

— Туттурган ак солааннарны өлүрүп болбас. Солааннарга албадаткаш, каттышкан чадыы кижилер хөй болгай. Хынамчалыг болур болза эки.

Каш хонганда бир-ле хүн биче дүш четкелекте, Ондар Чүдей-оол деп оол турлагга аажок девидээн бо халдып келди.

— Ат болган! Солааннарга боо-ладып каар частым — деп мындыг.

— Каа? Чүү болду, таптыг чугаала — деп, Хенче-Кара ылавы-лады.

— Киженнеп каан чаваамны Хана-Баарындан ап чорумда, элээн хөй солааннар менче боолап турду — дей-дир.

Хенче-Кара дораан-на меңээ туң эдистирип, медээ тарадылкан. Партизаннар чыгы хонуп келген. Командиривистиң айтышкыны-биле актарны сүрер дээш хөделип үндүвүс. Мурнуу Хана-Баары дээр-тей кырынче үне халдып кээривис-ке, ховуда актар бисти боолай берген. Хенче-Караның алды атты-нар боозу чык-ла диди. Актар де-зиптилер. Оларны арай куйзу сүрүп чоруптувус. Чоокшулап кел чорувуста, актар дезип шапкылаш-пышаан, бооларының аксын бисче углай, солагай холдарынга кол-дуктай тудуп алган, боолап чор-лар. Дужаажып келгенинвисте, Хенче-Кара оглу аңчы Калзаң лан-чызы-биле бир кижини шыгаап чоруй боолаарга, аьдындан чайлып кээп дүшкен. Ону бүзээп келиривиске, холун көдүргеш, дүжүп берген. Ок оон чиктезин өде берген болду. Карманындан ак пөс, эм уштуп келирге, баштак Көк-оол эмни балыгже куткаш, шарып берген.

— Тывалап билир сен? — деп, Хенче-Кара ак солаандан айтырды.

— Бичии билир — деп, хүлүм-зүрүүрүн оралдажы аарак харыы-лады. — Мен ак солаан звес, анаа кижини. Тывада чурттаан. Тараа та-раан, анаа орган. Актар коргуткан. Силер мени өлүрер чок! — деп чанны-дыр.

Хенче-Кара ол кижиниң чугаа-лаар аайын өттүндүр харыылай-дыр: — Актар чүге чораан? Сен чугаалаар, бис өлүрер чок.

— Тыва дүжүметтер чугаалаар: таңныылдар кайда, билир, чугаа-лаар дээр — деп туттурган солаан мындыг.

Ол солаанны штабка эккелгеш, чөмгөрип хондургаш, аксы-сөзүн алгаш, партизан Монгуш Кечил-оол бир эжи-биле кызылдарга чедирер дээш чорупканнар.

Ол дүвүрээзинниг хүннүн даартазында хамык аалдар Хенче-Караның айтышкыны-биле Успа-Хөлдүн соңгу-чөөн талазынче далаш-биле көжүп эгелээн. Хенче-Кара боду баштаан карачал чон чүжк чүдүрер аът, шарызы чок болгаш, өглериниң ыяжын, аар херекселдерин чуртка каапкан. Чүгүл байлар өглерин көжүрүп алган. Улаатай хемниң кирген аксында Кара-Ыяш деп черде дөрбөт арааттарның сууру бар. Хөй аалдар мал-маганы-биле көжүп баткаш, Кара-Ыяш адаанда Успа-Хөл кыдында кужур-дүңгээлиг алаакка хонуп алдылар...

Ам сактып ораарымга, мен өөреникчи оолчугаш тургаш, Бегзи даайымның очеригин номчааш, Донгак Долчуң Одай-Сүрүн кызы кырган-авамдан Хенче-Кара дугайында айтырган-дыр мен. Ол 1915 чылда төрүттүнген болгаш, бо болушкуннар үезинде 4-6 харлыг бичии уруг турган. Ынчалза-даа

Успа-Хөл кыдынынче ол көштү утпаан болду. Ынчан Тээли, Чоза донгактары Улаатай донгактары-биле тудуш чурттап турганындан боор, кырган-авам ава-ачазы суг-ну база Хенче-Караның далаш ка-дында өскээр көжүртүп, аалдар-ны бөле хондуртуп турганын сак-тып алган болуп, ону меңээ чугаа-лап берип олурган чүве. Оон ыңай бир болган таварылганы чугаалаан. Ол дугайында оон соонда өске улустан база дыңнаан мен. Бо-даарга, бо таварылга улустуң са-гыжынга быжыы-биле арткан хире. А ол херек мынчаар болган.

Бир катап Хенче-Кара чүгле бижектиг чорааш, хол-боолуг солаанга таваржы берген чүве-дир. Эрес дайынчы солаандан деспейн, адып турда-ла, ол-бо былдап, өрү шурап, дукпуртуланып чорааш, солаанга четкеш, бижек-биле оон амызын үзүп, хол-боозун олчалап алган. Бодаарга, тайгага, ыяштар, чадаң үнүштер аразынга ол деми-сел болган хире. Ак черге болза, хол-боолуг кижиге чоокшулаары берге-ле болгай. Ону бодап кээрге, дидим-не чүрек аа!

...Ишкээр Кара-Ыяш деп че-рге таңныылдар тургузуп кааш, чаа черге аалдар ийи хондур көшкеш, чедип келгеш, чадырлар тип алган.

Таңныылдап турган партизан-нар дустап бар чораан Көкей деп ашак кижини туткаш, турлагга эккелген. Байысаарга, Чылбыга чагырчының шивижини болган. Ону Чылбыга чагырчы чорутканы, партизаннарга удур бежен ак ше-риг ашкарар деп турары ашактың өчүүндөн билдинген.

Каш кижини таңныылдап туру-вуста Хандагайтыдан Севээн орус-туң хөлөчии Иван шаап келгеш, далаш-биле чугаалады:

— Семен садыгжыда бежен ак-тар келген-дир. Ийи дүжүмет, беш тыва база бар. Силер ону билир-ле. Мени чугаалаан дивес. Черле хоржок. Актар билир болза, менде баш чок болур.

— Ындыг-дыр, билдирис. Ак солааннар-биле кады тыва дүжү-меттер келген-дир бе? — деп ай-тырдывис.

— Чылбыга чагырыкчы бар — дидир.

Иван ол дораан-на чорупкан. Таңныылдар мени Хенче-Карага медээ чедирери-биле кагыскан. Медээни дыңнай сал-ла, Хенче-Кара партизаннарны чыгыдырпкан. Дайзын-биле канчаар тулчурунун планын чоңга чугаалады.

— Хандагайтыда Ары черден Чылбыга чагырыкчы бежен ак солаан эккелген-дир — деп тайыл-быр-биле командиривис чугаазын эгеледи. — Эки боо-чөпсөктиг, тырын бежен шериг-биле бөгүн көржүр апарган-дыр бис. Медээни идегелдиг кижини чедирип келген.

Коргуп-девидээн херээ черле чок звесле. Солааннарның күжү бистен артык чүве болганда, кажар арга хереглеп тулчуру апаар. Ам дораан мынчаар хөделилинер: аът-хөлдүн четчир шаа-биле аныяк, элээди оолдар, боолуг, боо чок-даа болза, сүр көргүзүп база чаалажыр звесле. Боо уну дег талдардан кес-кеш, боолаштыр чүктээш, кедээр Хайыракан адаанда Хараар-Тейлер-ге бараадал турзун. Ол аразында таңныыл шерии Улаатай унун өрү ал-гаш, актарның таварып келир оруу-нун аксынга кедеп чыдып аар, актар кырывыска келир орта, боолаар бис. Боо даажы дыңналыры билек, аныяктар силер, аът чарыштырган дег, алгы-кышкы-биле кууглап хал-дып кириптер силер.

Канчаар "дайылдажырын"

дыңнап ал салы-ла, аныяктар ыяш "бооларын" белеткей берген.

Ынчап турувуста Бады деп моол кижини келгеш, Хандагайтыдан бээр бежен шаа солаан кел чыдарын дыңнаткан. Чон партизан-нар штавынга сөктүп келген. "Ха-мык малывысты ак солааннар дээр-бедеп апаар-дыр" — дижип, кор-гуп-девидеп, байлар ам кээп пар-тизаннарга чангып туруп бергенер.

— Хенче-Кара, таңныыл шериг-лери! Дуңмаларым, оолдарым, каш малымны солааннарга былаат-пайн, камгалап берип көрүңер — деп, бир-ле улуг назылыг бай кадай баштай-ла чангып үнген.

— Чон, ха-дунма силерни боо-монгувус туткаш, камгалаарывис бо-дур, угбам — деп, Хенче-Кара харыылады. — Мындаа бисти аартыктап турган болгай сен. Бөгүн херектиг апарган-дыр бис. Черле херектиг апаар бис.

— Силерге, оран-таңдымга чалбарыйн! — деп, бир бай лама безин улажыпкан.

Партизаннар дораан-на хөде-лип үнгенер. Аныяк партизаннар болгаш ыяш "боолар" чүктээн аът-тыг аныяктар бистер Улаатай аксында Хайыракан дагже, кол партизаннар — Улаатай аксын өрү, дугуржуп алганы езугаар, чо-рупкан.

Улаатай аксында барган пар-тизаннарже Хараар-Тейден дуран-нап көөрүвүске, аъттарын сайырда эл иштинге чажырып кааш, орук аксында тудуп каан онгулар ар-тынга кедеп чыдып алганнар. Бис чүү боор, Хенче-Караның чагып каанын езугаар, актарның кичээ-гейин чардыктырар дээш, шаара-найнып көстүп каап, партизан-нарның чоок-кавызынче дураннап, чүү болур звес деп хайгаарал тур бис. Актар-даа диргелипкен көстүп келгеш, партизаннарның кырында бардылар. Боо даажы динейни-ле берди.

Бистер дигии-биле кууглавы-шаан, доозуну буруладыр халыт-пышаан, атакалп кириптивис. Боо даажы соксавайн тур. Ол аразында актар аткаарлап дезиптилер. Боо-луг аныяктар партизаннарга кат-тыжып алдывис. Актарны Мугур-Аксынга сүрүп чедип кээривиске, бисче боолай берген. Бир шак хи-реде үргүлчүлээн аткылажышкын соонда, актар ийи кижизин өлүрт-кеш, дезип чорупкан. Хөндөргей-ниң Монгуш Сок-Бадыргы деп чагырыкчының одагазы уштуруп чаштааш, черге кээп дүшкенин мээң эжим Куулар Бышкак-Кара-тып алган. Бистиң тала менди болган. Чүге ындыг болганыл дээрге ак солааннар чер аайын билбес болган. Тывалар ол-ла черлерге чурттап, мал кадарып, аң аңнап чорааннар. Төрээн чуртун эки билир кижилер дайзынның октарындан чашты бээр черлерни изиг тулчушкун үезинде безин тып аар чүве чораан...

Ол тулчушкунун соонда уда-ваанда Бора-Шай, Саглы ынчаар чаа партизан отряды, ол шагда чу-гаалажыры-биле, таңныыл шерии, тургустунган деп дамчыыр чугаа дыңналы берген. Ол чорук бисти улам сорук кириген.

Улаатай-Аксынга аштырган ак-тар өжээнин негеп, улуг күш-биле база катап халдаары чайлаш чок деп чүвени билгеш, партизаннар боттарының штавын Танды кырын-че дагын көжүрген. Чон база олар-же чоокшулады, кедээр көжүп үнер ужурга таварышкан. Хамык аалдарны дедир буу-хаа Улаатай өрү көжүрүп хондургулааш, пар-тизан шериглер Чадаана баштап Ары ажып чорупканнар.

Чадаананың чайгы өвт-сигени хөлбеңейнип, ногаан хевис ышкаш апарган. Чайның башкы айы үнүп, хектер кидин түлүк турда, чүс ажыг эжелекчи камың кыдат шериг хенертен Чадаана баштап ажып келгеш, Баян-Дугай деп дагның үстүндө Шиви-Кудуруунун кедээ чарыында Кызыл-Довурак деп черге паараннап турупкан.

Бистиң тыва партизан шериглер Чаа-Хөл биле Чадаана аразында Хаактыг-Кажык деп черниң Чадаана талазында Чыдыг деп адап турган черге быжыглангаш турупкан. Чадаана ооруунун актардан дескен аңчыларын партизаннарның талазынче Хенче-Кара элзедип алган. Чаа-Хөлдөн Сааялар, Севилбаа, Өдөрбей, Хөндөргейден Монгуш Бора-Хөө, Ондар Бора-Хөө, Монгуш Даржаа, Чадаана, Бажың-Алаактан Монгуш Сүрүн-оол, Ховалыг Торлаа суглар болгаш өске-даа аңчы арааттар кээп биске каттыжып, күш немежи-п турган. Шеривистиң саны сезен кижини четкен. Ак солааннарның саны эгезинде алдан солаан келген деп турган болза, ам ийи-үш чүс четкен деп турганнар.

Оон соңгаар чоорту ишкээр-леди Чадаана хемниң кавызында Кулун-Дүжөрниң Эзирлиг баары, Дыттыг-Тей, Баян-Дугай, Дүңгүрлүг ынчаар черлерни партизаннар хайгааралга алган турган.

Ол чайын бистиң партизан от-рядывыстың контролонга Чадаа-наның ийи хүрээзиниң чоогунда черлер чоорту кирген. Актарның чамдызы Барыин-Хемчик тала-зында партизан отряды-биле дайылдашкаш, аштырган деп медээ бисти улам сорук кириген.

Бир-ле хүннүн даң бажында партизаннар хайгылычызы Хөндөргей чурттуг Ондар Бора-Хөө ашак бора аьдының быктын дог-даңнады, дери-бузун буруладыр бо шаап келди.

— Дүрген туруп, аът-хөлүңер ээртенер. Ортаа-Удурда хамык ак-тар эндерлип келди! — деп мындыг.

Хенче-Кара тура халааш:

— Чеже хире кижини ышкаш-тыр, акым? — деп айтырды.

— Алдан-чеден хире бар ышкаш-тыр — дидир.

Дораан-на аъттаныпкаш, Хенче-Караның командылааны-биле Кы-дыкы-Удурнун дөзүнче хаптывис. Аңаа баргаш, Ортаа-Удурнун арга чары-биле дагның кырынче үнүп келдивис. Даг кырындан харап көөрүвүске, ак солааннар дагның баарында мөөңнөшкен турлар. Олар Кызыл-Довуракта кыдат ше-риглерже көрүп алган турар болду. Олар черле чүү деп бодааш, ынаар көрүп турары ол ийик? Эжелекчи кыдат шериглерниң ында чүге турары база эки-ле билдинмес. Партизаннарның баштыңы Донгак Хенче-Кара тургаш: "Сен дөө тур-ган камың кыдат шериглерге бар-гаш, ок-чөпсөк, боолардан берип көрүңер де. Бис бо ак дээрбечи солааннарга удур боолажыр деп шийтирлеп алдывис деп чугаала" — дээш, Ооржак Кенден-Наваны ынаар чоруткан. Ол хайгылычы баргаш, ынчаар чугаалаарга, кан-дыг-даа дузалыг харыи бербээн. Харын бодунар билиңер дээр аяныг болду деп чугаалап келген. Хенче-Кара ажына берген ышкаш, дүрген-не шириин командылааш, тулчушкунче кирипкен.

Аъттарывысты арга иштинге чажырып кааш, Хенче-Караның айтышкыны езугаар чазын Бур-ганныгга актарже халдаан аргавыс-биле халдап кирер болган бис.

(Уланчылыг).

Тес-Хем кожуунуң хоочуннарының болгаш пенсионерлериниң ТАР-ның 90 чылынга тураскааткан II следунуң киржикчилериниң Тыва Республиканың хөй националдыг чонунга КЫЙГЫРЫ

Хүндүлүг чонувус, ажи-төлүсү, аныяктар!

Тес-Хем кожуунуң хоочуннарының болгаш пенсионерлериниң следунга республиканың Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы С.К. Долгарны бистиң кижилериниң сеткил-сагыжын дүвүредип чоруур айтырымы — арагалаашкын, наркомания-биле демиселди күштелдирериниң, чаа аргаларны дилеп тыварының болгаш аныяк салгалды ол хамчыктардан камгалаары-биле чер-черлерге төрөл аймактарың хүндүткелдиг кижилериниң чөвүлелдерин тургузуп, тодаргай ажил-херектерге киририниң дугайында сеткилинден илереткен аныяк арга-сүмезин слеттүп киржикчилери хоочуннар бистер бир дем-биле беткип, чонувус силерге кыйгырып үндүрүп тур бис.

Кем-херек үлгүдешкинери: өлүрүүшкүн, күштээшкүн, оор-сук, автомобиль озал-ондаа чүгүл арагалаашкынның түннелинде болуп турар. Тывалар бистер эвээш санныг биче чоннарның санында кирип турар болгай бис. Бо хевээр арагалаашкынче, наркоманияже дүлдүнер болзувусса, тыва нация чоорту эстип чиде бээриниң айылы бар. Ынчангаш бистер, хоочуннар, төрөөн Тыва-Тываның бүгү чонун арагалаашкынга, наркоманияга удур чайгылыш чок, шыңгы демисежиринче кыйгырып тур бис. Кижилер бүрүзү, өг-бүлө, ха-дуңма арагалаашкынга удур демисежилинер!

Бистиң ада-өгбелеривистиң арттырып кааны кайгамчык чараш болгаш ханы ужур-уткалыг езу-чаңчылыдарын сактып, оларны аныяк-өскенге чедирип өөредилинер, келир үениң салгалы ону ыяк билер, хумагалаар болгаш сагыр болзун! Арагага сун-

дулуглар чүгө ону ижип чоруур мен, меңээ, мээң өг-бүлөмге, чоок кижилеримге оон ажыы чүл? деп айтырыгны салып, ол багай чаңчылдан кажан кезээде адырып, ажил-агыдан тып, мал-магандан азырап, ногаа-чимистен өстүрүп, боттук ажил-агыже кирер болза, тергин-не эки. Чүгүл ажил кижини каастаар, кемгерер дээрзин утпас херек. Ынчангаш арагаже, наркоманияже сундулап, амыдыралдың эки оруундан азып чоруур ажи-төлүсүккө, дөргүл-төрелдеривиске, чоок кижилеривиске арга-сүмөдөн кадып, дузалажып, суму, кожуун бүрүзүңгө хоочуннар, буурул баштыглар, пенсионерлер болгаш херээженнер чөвүлелдеринден, илдепкейлиг эгелекчи аныяктар эвилелдеринден тургузуп, ажил-херекти боттандыраалыңар! Дагдыныкчы ажилды катап тургузары чугула. Чер-черлерге төрөл аймактарың хүндүткелдиг кижилеринден тургустунган чөвүлелдерни кожун, суму бүрүзүңгө тургузуп ажилдадыр болза, аажок үнелиг болур. А оон ролу улуг дээрзин амыдырал бадыткап көргүскен. Оларның тодаргай шийтирилери, хоочуннарның чагы-сөзү дыка-ла дээштиг. Ынчангаш ат-фамилиявыс дээш, аймак-төрөлүстүң чаагай ады дээш, тыва кижилер дээрге чоргаар дыңналыр ат болзун дээш, шулту туржур болзун дээш бо кыйгырыгны үндүрүп тур бис. Мону арбан, суму, кожуун бүрүзүңгө боттандырып эгелээлинер, эргим чонум!

Республиканың, хоорайның, Тес-Хем кожуунуң хоочуннар чөвүлелдери.

Студент чай-2011

ЧАРАШ КЫСТАР, ЭКЕР ЭРЛЕР МӨӨРЕЙИ

2011 чылдың студент чайының онза, солун хемчеглериниң эң сөөлгүзү студентилер аразында эң чараш кысты болгаш экер эрни шилириниң «Мисс Альма-матер» болгаш «Мистер Альма-матер» мөөрей август 6-да Улусчу чогаадылга бажыңыңа болуп эрткен.

Чурттуң болгаш чоокку даштыкы чурттарның хоорайларында өөренип турар тыва студентилерден ниитизи-биле 13 аңгы эжеш оолдар, кыстар киришкен. Ол дээрге төлээлп турар хоорайының

эң чараш кызы болгаш экер огул-дур.

Чараш кыстарның аразыңа үшкү черни Новосибирск хоорайдан Хорагай Ондар, ийи дугаар черни Ай-Суу Чагар-оол (Кызыл), бир дугаар черни Москвадан Чаяна Тумен алган. Эң экер оол деп атка Станислав Оюн (Владивосток) төлөптүг болган. Ийиги черни Дамба Артыш (Москва), үшкү черни Даваа Самбуу (Монголия) алган.

Чингис СААЯ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

ШЫН Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күөсөдип турар В.О. КУУЛАР.
РЕДАКЦИОННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91, e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый, очулга — 2-03-87, үлөтүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 6930. Чагыг 90. Номериң парлагаче дужааганы: график езуугаар — 21.00, херек кырында — 17.00.

Юбилейиңер-биле!

Тыва Республиканың Улустуң башкы чүс чылдың алдарлыг кижилери» деп хуномда ады кирген, педагогика эртемни кандидады Кима Биче-ооловна МАРТ-75 харлаан юбилейи-биле изиг байыр чурт бис! Ававыска, кырган-ававыска кадыкшылды, бүгү-ле чаагай чүүлдерни чогаадыкчы чедишкinnerни күзедивис!

Ажи-төлү, уйну

Эртем-практиктиг конференция

ЭРТЕМДЕННЕР ТАР ДУГАЙЫНДА...

Сентябрь 9-та республикага «Тыва Арат Республика политика, экономика, культура талазы-биле сайзыр төөгүлүг арга-дуржулгазы, оон эртемниг болгаш пружур-дузазы» деп эртем-практиктиг конференция эртер.

Эртемденнер Тыва Арат Республиканың хөгжүлдесин, оон тургустунарыңа салдар чедирген эрге-хоойлу айтырыгларын, чурттан дашкаар политиктиг харылзааларын, ол үениң хөй-ниити организацияларының ролун база күрүнениң социал-экономика, культура талазы-биле сайзыралын сайгарып чугаалажыр. тыва араттарның амы сууржуң хевиринче к болгаш республиканың т билдингир М.Буян-И.Сафьянов, С.Тока дэ сураглыг кижилерниң дискуссияларны чоруда ТР-ниң албан

УЧЕТТАН ҮНДҮРГЕН

Кызыл хоорай судунуң 2011 чылдың июль 11-де шезугаар Россияның ОБЯ-зының биче хемчээлдиг судноларны инспекциязының ТР талазы-биле төвү дараазында биче хем судноларны учеттан үндүрген:

«Хивус-6» РТВ 00-87 РЭА-ның СС-тиң Тыва комплекстиг
«Хивус-6» РТВ 00-99 «Саяны-М» КХН;
«Хивус-6» РТВ 00-93 ХС Т.В. Михеева;

Электри энергиязының ажыглакчы юридиктиг черлерниң кичээнгеийи

Керээ чарар ажилдың эгелээнин «Тываэнергосбы» дыңнатпышаан, 2011 чылдың август 15-те керээ чарарынче, усадар рыноктуң кол-кол негелделеринге электри хандырыл керээлерин дүүштүрери сорулга-биле күштүг болуп турар кескерилгелер кириринче силерни чалап тур.

Ол ажилды чорудары-биле холбашкан айтыр dogovorhoy@tuvaehtsb.ru деп адресче электроннуг почуруткаш, азы 8 (39422) 5062-76 деп телефоннарже долг. Кызыл хоорай, Заводская кудумчузу, 2а, каб. 13 деп адреске «Тываэнергосбы» ААН-ниң ажилдакчыларыңдан т харыыларны ап болур.

ДООЗУКЧУЛАРГА ЯРМАРКА БОЛУ

Кызыл хоорайның Чонну ажилга хаара тудар төвү 2011 август 19-та өөредилге черлериниң доозукчуларыңа республикага ТР-ниң Аныяктар болгаш спорт херек яамызының оран-савазыңа (Щетинкин-Кравченко кудумч эрттирер.

Аңаа илдепкейлиг киржиринче бүгү доозукчуларны болг берикчилерин чалап тур бис.

Харылзажыр телефоннар: 2-42-38; 2-12-00.

ЧАҢГЫСКЛАССЧЫЛАРГА ДЫҢНАД

Чыраа-Бажы ортумак школазын 1971 чылда д чаңгысклассчыларывысты август 19-та эртенгиниң 9 шакт оол аттыг хөгжүм-шии театрының чаныңа чыгырын дыңна. Дадывыры 1500 рубль. Эрттирер чери — Элдиг-Хем. 2011 август 20-де Чыргакы суур.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО «Тыва Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 045 Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы С регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың те эде бүрүткээ.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко Солунда парлааттыңан материалдарның авторларының бодалдары чыныг туржу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болг даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.